

genootschap
voor

CXX 1983 1 - 2

---

geschiedenis
handelingen

INHOUD

BIJDRAGEN

- B.A. Vermaésren, *Twee onderzoekingen over Vlaanderen en prins Willem van Oranje. I. De kwestie der pandsteden in 1576 en 1577.* 5- 44
- M. Barbry, *Catechisatie en Zondagsschool op het Zuid-Westvlaamse platteland. Reningelst, 1645-1880.* 45- 88

OORKONDEN EN MEDEDELINGEN

- R. Van Belle, *Een riddergrafzerk uit de Duinenabdij.* 89- 94
- B. Janssens de Bisthoven, *Het feest van het H. Bloed.* 95-100
- M. Constandt, *Het «villaimperium» van Dr. Joux te Oostende vóór 1914.* 101-107

VLAAMSE BIOGRAFICA

- J. Devadder C.F.X., *Leo-Fidelis Van den Poel (1790-1837) de dokterszoon uit Wakken (Een biografische schets).* 109-123

BOEKBESPREKINGEN

- N. Geirnaert, *Inventaris van de doop-, trouw- en begraafboeken bewaard in het Stadsarchief te Brugge (M. Cloet).* 125-126
- A. Zoete, *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419) (M. Nuyttens).* 127-128
- H.J. Constandt, *Ieperse middeleeuwse huizen met houten gevel (M. Ryckaert).* 129-130
- J. Van Houtte, *De geschiedenis van Brugge (M. Ryckaert).* 131-134

KRONIEK

129-130

HANDELINGEN

genootschap
voor
geschiedenis
handelingen

CXX (1983) 1 - 2

Voortzetting van :

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale : I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des Antiquités de la Flandre : LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des Antiquités de la Flandre. / Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks Tijdschrift voor de studie van Geschiedenis en Oudheden van Vlaanderen : LXXVII (1934) - CXV (1978).

HANDELINGEN

VAN HET

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

GESTICHT ONDER DE BENAMING

SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

VOOR DE STUDIE

VAN GESCHIEDENIS EN OUDHEDEN

VAN VLAANDEREN

CXX - 1983

1 - 2

BRUGGE 1983

HANDELLINGEN

VAN HET

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS

GESIET ONDER DE BEWAKING

DER SOCIÉTÉ D'ÉMULATION

TE BRUGGE

Voorzitting van:

DRIEMAANDELIJK TIJDSCHRIFT

— Annales de la Société d'Émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre (1851) - LIV (1904)

— Annales de la Société d'Émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre (1905) - LXXVI (1958)

— Annales de la Société d'Émulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre (1978) - CXV (1978)

— Annales de la Société d'Émulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre (1978) - CXV (1978)

BRUGGE (1839)

TWEE ONDERZOEKEN OVER VLAANDEREN EN PRINS WILLEMS VAN ORANJE.

I. DE KWESTIE DER PANDSTEDEN IN 1576 EN 1577

Dr. B.A. VERMASEREN

a. De zending van orangistische troepen naar Gent en Oranje's verzoeken om veiligheidsplaatsen

De inname en plundering van Aalst op 25 juli 1576 door de muitende spaanse troepen hebben de houding der Zuid-Nederlandse gewesten ten opzichte van de Spanjaarden grondig ten kwade doen keren. Men wilde, hoe dan ook, de rebelse en onbetrouwbare soldateska verdrijven en met hen alle buitenlandse huurtroepen. De drieste plundertochten in de volgende maanden door de muiters, zelfs tot vlak bij Gent ondernomen, droegen slechts bij tot een panische schrik onder de bevolking van platteland en steden. Het militaire vraagstuk kreeg aldus een zo zware betekenis, dat het vrijwel alles ging beheersen. Het werd zelfs «veel urgenter dan de kwestie van het geloof en stond er ook gedeeltelijk los van»¹. Voor de Staten van Vlaanderen en het volk was het gevolg, dat zij «met gematigde geestdrift Bra-

1. Over de gebeurtenissen die leidden tot de Pacificatie van Gent op 8 november 1576 en de relatief weinig belangrijke betekenis die zij gehad heeft, zie men de uitstekende studie van W.P. BLOCKMANS en P. VAN PETEGHEM, *De Pacificatie van Gent als uiting van continuïteit in de politieke opvattingen van de standen-vertegenwoordiging*, in: Tijdschrift voor Geschiedenis 89 (1976), 322-334, waar op 329 de hier aangehaalde beoordeling.

bant achterna» gingen op de weg van het verzet tegen de Brusselse regering². De gouverneur van Vlaanderen, de absoluut koningsgetrouwe Jan van Croy, graaf van Roelux³, lichtte met medewerkers van de Raad van State te Brussel, elf compagnieën voetvolk, waarvan Gent er drie leverde. Hiermee vulde hij de tien vendels aan, die hij vanouds als benden van ordonnantie tot zijn beschikking had, met nog honderd man ruitery⁴. Te Gent lag in het kasteel een spaans garnizoen onder bevel van de beproefde houwdegen Cristóbal de Mondragón, de veroveraar van Zierikzee. Uiteraard werden deze manschappen als een groot gevaar voor de stad beschouwd, want de Aalster rebellen zouden mogelijk in samenwerking met hen willen proberen de stad te nemen⁵. De gouverneur gaf daarom kort na de spaanse furie te Aalst bevel te Gent enkele voorzorgsmaatregelen te nemen, die bestonden in het bruikbaar maken van een tweetal grachten, zodat de vijand ze 's nachts niet zou kunnen oversteken⁶. Kort daarop ondernam hij met de nieuw-gelichte troepen het beleg van het gevaarlijke kasteel, dat tot 11 november zou aanslepen, zowel door gebrek aan artillerie als door een slechte organisatie in het kamp. Op 18 september begonnen de Spanjaarden, in het nauw gebracht door de voorbereidselen die zij zagen, vanuit hun burcht de stad te beschieten⁷.

2. P. VAN PETEGHEM, *Vlaanderen met gematigde geestdrift Brabant achterna*, in : *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen. Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent*. Gent 1976, 75-78. P. VAN PETEGHEM, *Vlaanderen in 1576 : revolutionair of reactionair ?*, in : *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976), 335-357 ; over de betekenis van Aalst met name 341-349.

3. Over hem M. BAELDE, *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578)*. Brussel 1965, 252. V. FRIS in BNB 19 (1907), 668-680.

4. VAN PETEGHEM, *Vlaanderen in 1576*, 342.

5. *T.a.p.*, 343.

6. A. DESPRETZ, *Stadsversterkingen en burgerwacht tijdens de instauratiejaren der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1578)*, in : *Handel. der Maatschappij voor Gesch. en Oudheidk. te Gent. Nieuwe Reeks* 20 (1966), 3-18.

7. VAN PETEGHEM, *Vlaanderen in 1576*, 343-344, vooral nt. 66 en 79 ; 347.

Gezien deze hele situatie nam de gouverneur met een viertal vooraanstaande heren⁸ een belangrijk besluit. Het kwam tot stand tijdens een vergadering op 16 en 17 september in het huis der schepenen te Gent : men zou Oranje, die te Middelburg vertoefde, hulp vragen ! Bij dit besluit moet een rol gespeeld hebben dat Jan van Croy en de prins reeds van jongsaf elkaar goed kenden en daarom min of meer bevriend waren⁹. Zo zonden de vier heren op 22 september 1576 in samenwerking met de gouverneur van Vlaanderen Jacques van Boussu (Bossu), heer van Haussy, Aussy of Auxy,¹⁰ naar Middelburg. Ook hij kende de prins al langer. Hij was immers een broer van Maximiliaan van Hénin, graaf van Boussu, die door Alva was benoemd om de plaats van Oranje als koninklijk stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht in te nemen. Ofschoon hij als leider van de hollandse vloot in mei 1573 de Watergeuzen op het Haarlemmermeer wist te verslaan, verloor hij in oktober van hetzelfde jaar de slag op de Zuiderzee ; hij raakte toen in gevangenschap en werd in het Weeshuis te Hoorn opgesloten. Jacques de

8. De vier heren waren Philippe d'Ongnies, hoofdbaljuw van Brugge en Het Vrije ; Ferd. de la Barre, heer van Moeskroen, hoogbaljuw van Gent ; Frans van Schoutete of Schouteet, alias Van Zuylen, heer van Erpe («Sr. d'Herpe»), hoogbaljuw van Kortrijk en de rijke Gentse burger Cornelis de Scheppere, heer van Eke. Zie over Frans van Erpe J.C. de JONGE, *De Unie van Brussel des jaars 1577, naar het oorspronkelijke uitgegeven*. 's-Gravenhage 1825, 195 ; N. JAPIKSE, *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. I : 1576-1577* ('s-Gravenhage 1915 = Rijks Geschiedk. Publicatiën, Gr. S., 26 ; afgekort als JRSG), 148 ; 290. Cornelis van Scheppere genoemd bij A. DESPRETZ, *De instauratie der Gentse Calvinistische Republiek (1577-1579)*, in : *Handel. der Maatschappij voor Gesch. en Oudheidk. te Gent. Nieuwe Reeks 17* (1963), 1-111 ; 81 ; zie ook 10.

9. G. GROEN VAN PRINSTERER, *Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*. V (Leide 1838 : voortaan geciteerd als GPA), 416. Naar aanleiding van de verklaring van de graaf en de Vier Leden van Vlaanderen om te komen tot een algehele bevrediging van de Nederlanden schreef Oranje hem in september 1576 (z.d.) : «Monsieur ! Pour l'amitié que de tout temps avons eu par ensemble, mesmes ayants esté de compagnie nourriz à la chambre de feu l'Empereur Charles de jeunesse...».

10. Voluit heette hij Jacques de Hénin (Hennin)-Liétard, dict de Boussu (Bossu). Haussy ligt ten noord-oosten van Solesmes.

Boussu nu had al vóór zijn zending naar Oranje bij deze gepoogd zijn vrijlating te verkrijgen. Misschien juist daarom werd hij als afgezant gekozen en waarschijnlijk is daaruit zijn eigenmachtig optreden te verklaren in het vervullen van zijn zending.

De heer van Haussy moest infanterie en geschut vragen, maar wel onder het voorbehoud dat de oude katholieke godsdienst zou bewaard blijven en «in de vaste hoop en met de verzekering dat de prins zich niet zal willen meester maken van enige sterkten, steden of plaatsen van het gouvernement van de heer van Roelux, tenzij om zich er van te bedienen voor zijn terugtocht of doortocht ten behoeve van de hulp ; wanneer deze hulp zal zijn aangekomen en zich hebben ontscheept aan het Sas van Gent¹¹, welke hem de meest geëigende plaats lijkt, zal zij ontvangen worden, begeleid en bijgestaan met alle gemakken welke daarvoor nodig zijn». En opdat dit alles gebeure voor de dienst van God, de bewaring van de katholieke religie, de aan de koning verplichte gehoorzaamheid en voor het vaderland met zijn bewoners, moet de heer van Haussy er bij Oranje op aandringen strikte bevelen dienaangaande te geven en zich dit door de prins op passende wijze laten garanderen¹².

Wij zien met welk een voorzichtigheid de prins benaderd werd. In feite wilde men zichzelf niet blootstellen aan verwijten van ontrouw jegens de koning en het katholicisme, maar tegelijk pogen de leider der opstandige gewesten in het Noorden te laten optreden ten gunste van de belangen van Filips II. Eigenlijk het zoeken naar een vierkante cirkel !

De aankomst van Jacques van Boussu te Middelburg in de avond van de 22e, was voor de prins het sein voor een koortsachtige activiteit in de komende weken. Hij zag ogenblikkelijk het voor-

11. Kaartjes uit 1576 met een beschrijving van het Sas van Gent, dat een rechtstreekse verbinding vormde tussen Gent en de Westerschelde, zijn afgebeeld in Johan DECAVELE [e.a.], *Gent op de wateren en naar de zee*. Antwerpen 1976, 55-66.

12. Edm. POULLET, *Quelques documents sur la révolution du seizième siècle*, in : Bull. Comm. Roy. d'Hist. (afgekort : BCRH.), VI³ (1876), 315-332 ; 329-331.

deel dat hij uit het onverwachte verzoek zou kunnen trekken en was dan ook tot veel bereid. Reeds de 17e immers had hij aan de calvinistische voorman te Gent, Jan van Hembyze¹³, geschreven, gezien de plaats welke deze innam «en la république de Flandres», en hem daarom aangespoord zijn invloed te gebruiken voor het algemeen welzijn. «Je seray tousjours prest de vous seconder selon les moyens et occasions que Dieu me donnera» had hij er aan toegevoegd¹⁴. De 23e september zond de prins dan ook, waarschijnlijk in de morgen, een briefje aan De Roeux met de mededeling dat hij om te beginnen een negen- of tiental compagnieën gereed hield voor hulp ; hij liet het stuk overhandigen door Michiel de Backere, calvinist, advocaat in de Raad van Vlaanderen¹⁵, die met De Haussy was meegekomen. De dag moet hij verder hebben doorgebracht met het opstellen van zijn officiële antwoord aan De Haussy voor De Roeux. Het hield de belofte in om morgen, dus de 24e, zes compagnieën in te schepen met het bevel aan Het Sas te landen en daarvandaan naar Gent te trekken, zodra zij zeker zouden weten dat de stad Sluis en het kasteel aldaar in handen zouden zijn van de troepen die hij zou sturen. Bovendien zouden twaalf stukken klein geschut worden gezonden en ten spoedigste 22 andere compagnieën. Oranje beloofde zich van geen enkele plaats van het gouvernement van Van Roeux te zullen meester maken, noch van andere plaatsen, «ains ce qu'il désire d'estre ausseuré de la ville et chateau de l'Escluse est seulement pour le contentement du peuple et pour l'assurance des gens de guerre». Hij vertrouwde geheel en al op de brieven en beloften der heren, «les cognoissans pour gens de bien et de valeur». Verder zal hij de aanvoerders der compagnieën verbieden aan hun soldaten toe te staan kerken of kloosters te vernielen of te gaan beeldenstormen, maar

13. M. VAN DURME in Nat. Biogr. Woordenb. 2 (1966), 311-313.

14. GPA., V, 412-414, zonder plaats van afzending [Middelburg].

15. DESPRETZ, *Instauratie*, noemt op 86 alleen een Jan de Backere als advocaat ; een Michiel de Backere, heer van (Theemsche) Temse bij Antwerpen, komt bij hem niet voor. Zie GPA, V, 400.

wel zal moeten worden toegestaan hun psalmen te zingen en hun godsdienstoefeningen te houden zoals zij gewoon zijn. Voor buskruit en munitie moesten de heren zelf zorgen¹⁶. Hoe ver de prins ging ziet men wanneer men weet dat de Staten van Holland reeds begin september niet van enige concessie op het punt van de protestantse godsdienst hadden willen weten¹⁷. Nauwelijks was het gezantschap naar Gent vertrokken, of nog in de avond van de 23e ontving Oranje een tweede brief van De Roeulx, waarin deze berichtte dat de hertog van Aarschot hem reeds hulp had doen toekomen en dat de heer van Lalaing¹⁸ nog meer hulp had beloofd, zodat hij beter van 's prinsen steun zou kunnen afzien. Maar de soldaten waren, zo antwoordde Oranje nog op de 23e, al overgezet naar Het Sas om zo nodig de gouverneur van dienst te zijn ; hij had dit gedaan omdat hij niet wist of de toestand zich nog zou kunnen wijzigen. Indien de troepen niet nodig waren, zou De Roeulx ze daarvan op de hoogte kunnen stellen ; zij hadden bevel dan terug te keren¹⁹.

Maar de militaire gebeurtenissen waren, zoals zo dikwijls het geval is, niet meer terug te draaien. Dit zou spoedig blijken. De Raad van Vlaanderen had inzake het verzoek van Oranje een negatief advies gegeven, maar tevens als zijn oordeel uitgesproken dat de noodsituatie wettigde zich door calvinistische troepen te laten steunen²⁰. En de Staten van Vlaanderen waren van mening dat de gouverneur zonder hun voorkennis de hulp van Oranje niet had mogen inroepen. Daarom zonden zij Boussu een

16. I.L.A. DIEGERICK, *Documents concernant la Pacification de Gand qui se trouvent aux archives communales de la ville d'Ypres*, in : BCRH. IV³ (1876), 385-444 ; 387-388.

17. BLOCKMANS-VAN PETEGHEM, *Pacification*, 327.

18. Filips van Lalaing was gouverneur en hoogbaljuw van Henegouwen en tevens luitenant-generaal van Filips van Croy, derde hertog van Aarschot ; bovendien was hij hoofd en super-intendant van de Raad van State. Op 20 september 1577 zou hij door de Staten-Generaal benoemd worden tot gouverneur van Vlaanderen ter vervanging van Jan van Croy, die na de verrassing van Namen door Don Juan, daar tot bevelhebber van het kasteel was benoemd. In 1579 keerde Filips van Croy weer terug tot gehoorzaamheid aan Filips II.

19. GPA., V, 420-421.

20. BLOCKMANS-VAN PETEGHEM, *Pacification*, 328.

tegenbevel : indien de hulptroepen nog niet op weg waren, moest hij zich niet haasten ; er waren reeds twee benden ruiters binnen Gent. De heer van Haussy ontving deze doorkruising van zijn lastgeving de 24e te Vlissingen. Hij keerde aanstonds terug naar Oranje te Middelburg en bood hem toen aan tóch de soldaten naar Gent te sturen. Een wel verregaand eigenmachtig optreden, alleen te verklaren omdat hij de prins gunstig wilde stemmen voor de vrijlating van zijn broer. De prins, ontstemd over het ingrijpen van de Staten van Vlaanderen in zijn betrekkingen met De Roeux, riep zijn manschappen in tegenstelling tot zijn belofte aan de graaf evenwel niet terug. Maar toen zij de 26e vóór Gent arriveerden onder bevel van de Brabanter Olivier van den Tempel (Tympel), een heftig calvinist, bleven de poorten van de stad gesloten ; zij werden evenwel door toedoen van Willem van de Kethulle, een der calvinistische leiders binnen de muren, geopend²¹. De volgende dag gaven ook de Staten - Generaal — die op dat moment bestonden uit de Staten van Brabant, Vlaanderen en Henegouwen — van Brussel uit hun ontevredenheid over de gang van zaken te kennen. Zij zonden toen Jan van Mol, heer van Oetingen, naar de prins om te spreken over voorstellen die deze had gedaan betreffende een pacificatie der gewesten. Aan hetgeen hun gezant te zeggen had, knoopten zij de opmerking vast dat het voor een wapenstilstand nodig was «de troepen terug te trekken welke de heer van Haussy, zonder opdracht, tot aan Gent had laten binnenkomen»²². En de 29e besloten zij Boussu zelf terug te zenden naar de prins om hem mede te delen dat zij Boussu's instructie van de graaf van Roeux hadden ge-

21. W.J.F. NUYENS, *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw*. II. Tweede deel. Amsterdam 1866, 281-282. GPA., V, 420 uit P. BOR, *Nederlandsche Oorloghen, beroerten ende borgerlijcke oneenicheyden*. I. Leyden-Amsterdam 1621.

22. L.P. GACHARD, *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange*. III. Bruxelles, Leipzig, Gand 1851 (voortaan afgekort als : GCGT), 113-114. Jan van Mol was een zoon van Jaspar van Mol en Adrienne van der Noot ; hij was gehuwd met Antoinette le Sauvage, vrouwe van Schoubeek (Escobecque bij Lille). Zie A. WAUTERS, *Histoire des environs de Bruxelles*. I. Brussel 1855, 246 ; B.A. VERMASEREN, *De Antwerpse koopman Martin Lopez en zijn familie in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw*, in : *Bijdragen tot de Geschiedenis* 56 (1973), 3-79 ; 22-23.

zien. De heer van Haussy had verzekerd haar op geen enkel punt te hebben overschreden, maar men had vastgesteld dat hij aan de hulptroepen van de prins de uitoefening van hun godsdienst had toegestaan en tevens had beweerd dat ter beveiliging van de prins Sluis in diens handen zou worden gesteld. De verzekering van Boussu, constateerden de Staten-Generaal droog, was evenwel niet overeenkomstig de waarheid. Uit vrees voor nadelen verzochten zij onder verwijzing naar hetgeen de heer van Oetingen zou voorstellen, de hulptroepen te willen terugnemen die de heer van Haussy «zonder lastgeving» tot aan Gent het land had laten binnenkomen, in welke zaak een misverstand was geweest. Overigens wenste men de besprekingen over de pacificatie voortgang te laten vinden²³. Daarvoor kreeg De Boussu een korte instructie mee die op de 30e werd vastgesteld²⁴.

Intussen hadden Jan van Croy en Oranje nauw contact met elkaar onderhouden. Op 27 september zond de prins zijn vertrouwelingen jonker Arend van Dorp (die op 30 juni als gouverneur te Zierikzee had moeten capituleren) en Mr. Pieter de Rijcke, baljuw van Vlissingen, naar Gent. Zij waren voorzien van een interessante instructie. Daaraan kan men ontlenu dat op die dag de graaf van Roelx Filips Roose, heer van Straetsele (Stracelles), schepen van Gent, naar Middelburg had gezonden. Een copie van deze meegegeven brief en de instructie gaf Oranje aan zijn gezanten mee om ze ten spoedigste aan De Boussu, Hembyze en De Backere te laten lezen. Zij moesten gezamenlijk overleggen wat goed zou zijn, maar zó, dat er geen nadeel of geschil uit zou voortvloeien en daarbij het welzijn van het land in het algemeen in het oog houden. Zij moesten ook de gouverneur of de afgevaardigden van de Vier Leden — te Gent bijeen — bezoeken, alsmede de magistraat van de stad en deze er van op de hoogte stellen dat de prins had kennis genomen van wat de graaf hem vandaag had bericht en er op aandringen dat de instructie, op 22 september aan De Backere gegeven, zou wor-

23. GCGT., III, 115-116.

24. *T.a.p.*, 116-117.

den gevolgd en effect afwerpen volgens de inhoud²⁵. Eveneens moesten de heren de afgevaardigden (der Vier Leden) aansporen om met alle middelen te bewerken dat zij (de gezanten) Duinkerke, Nieuwpoort en Oostende tot hun beschikking zouden krijgen. In het geval waarin er te veel moeilijkheden zouden rijzen betreffende het kasteel en de stad Sluis, dienden zij te proberen de genoemde afgevaardigden er toe te brengen Duinkerke en Nieuwpoort af te staan. Verder volgden voorschriften om te pogen van de graaf of de gedeputeerden verboden los te krijgen om vijandige daden te stellen ten opzichte van de prinselijke manschappen. Alvorens weer te vertrekken moesten Van Dorp en De Rijcke aan Van den Tempel bevelen te gehoorzamen aan de graaf van Roelux of aan de gedeputeerden der Vier Leden naar gelang het hun beiden het beste zou lijken. Tenslotte moesten zij verzoeken om 300 - 400 pioniers uit de dorpen rond Het Sas om snel Het Sas te versterken. Zij moesten er ook op letten of zij niet meer compagnieën vragen dan er reeds zijn²⁶. Klaarblijkelijk wist de prins op dit moment nog niet dat Van den Tempel al binnen Gent was, omdat hij alleen spreekt over Het Sas. En gezien de orders aan de kapitein had De Roelux opmerkingen gemaakt over de komst der troepen. Anderzijds was Oranje op de hoogte van de moeilijkheden betreffende Sluis en vroeg hij in plaats daarvan Duinkerke en Nieuwpoort, dus twee steden ! Het is duidelijk dat de militaire gebeurtenissen en de verschillende brieven elkaar kruisten.

Op 2 oktober schreef Oranje Van Dorp en De Rijcke aan Van den Tempel opdracht te geven zijn troepen terug te trekken, hetgeen hij de volgende dag herhaalde overeenkomstig het verzoek van de Staten-Generaal, «tenzij — zoals hij ook reeds had geschreven — die van Gent en de andere Leden van Vlaanderen ze zouden willen behouden : zou zulks het geval zijn dan moesten laatstgenoemden hun inzichten aan hun afgevaardigden te Brussel (dus : de Staten van Vlaanderen) bekend maken en tevens hem, Oranje, een daartoe strekkend verzoek doen toeko-

25. Niet bekend.

26. Zie BIJLAGE I.

men ; eveneens moesten zij aan Jan van Mol, drager van deze brief, hetzelfde verklaren om het door hem aan de Staten van Vlaanderen te Brussel te laten bevestigen»²⁷.

Op dezelfde 3e oktober beantwoordde Oranje uitvoerig de brieven van 27 september die Jan van Mol namens de Staten-Generaal had moeten overhandigen. De instructies die hij aan De Boussu had meegegeven — zegt hij — spreken niet over nieuwigheden die hij in Vlaanderen zou willen aanbrengen. Alleen heeft hij zijn soldaten, ondanks het feit dat het tegendeel was gevraagd, toch de uitoefening van hun godsdienst toegestaan, op voorwaarde dat men geen voorwensel zou vinden ze te mishandelen wanneer zij psalmen zouden zingen of hun gebeden verrichten in hun woonplaatsen en buiten toezicht, hetgeen hij gedaan heeft ter geruststelling der soldaten en om te vermijden dat er, onder hoe lichte voorwendsels ook, wanorde zou ontstaan ; hij heeft hen dan ook geen predikant meegegeven en evenmin op andere wijze toegestaan hun godsdienst te beoefenen. Daarom vraagt hij de Staten-Generaal hem op zijn woord te vertrouwen «sans vous amuser à semblables menutez». Inzake de gehoorzaamheid aan de koning kan men zich er van verzekerd houden dat hij op geen enkele wijze «ce pays» (= Vlaanderen) daaraan wil onttrekken, doch het alleen wil verlossen van de ondragelijke tyrannie, «et partant, nous trouverez toujours prests à nous soubzmettre en tout ce que sera de raison et équité». Wat aangaat het terugroepen van de soldaten die te Gent zijn, zullen de Staten-Generaal van de heer van Haussy gehoord hebben hoe zij er zijn gekomen «en dat ik niets anders heb beoogd dan het bewaren van deze stad die hij in hun zorgen aanbeveelt, omdat uit haar verlies voor geheel Vlaanderen, ja voor het gehele land, zeer veel kwaad zou kunnen voortkomen»²⁸.

Intussen bleven de troepen van Oranje in Gent, mede omdat een deel der burgers op de magistraat een beroep deed ze niet te laten gaan, teneinde beter tegen de muiters van Aalst beschermd

27. GCGT., III, 121-122.

28. *T.a.p.*, 119-120.

te zijn²⁹. Aan Van Dorp en De Rijcke liet Oranje op 4 oktober weten dat met toestemming van de graaf van Roelux de bewoners van het Land van Waas enige troepen hadden gelicht om zich tegen de spaanse furie te beschermen en hem, Oranje, enige hulp hadden gevraagd ; hij had geweigerd want hij wilde niet de schijn op zich laden iets tegen het gouvernement van de graaf te ondernemen. Niettemin hadden daarna die van Waas en Bevere zich gewend tot de admiraal (van Holland) Treslong «die op onze vloot is» met het verzoek drie of vier van zijn mensen te willen afstaan om als hun commandant en leider op te treden, want die lieden zijn «aultrement rudes et ignores aux affaires de guerre». Oranje had dit goedgevonden. De graaf moesten zij opnieuw verzekeren, dat Oranje niet van zins was iets te ondernemen tegen de plaatsen van zijn gouvernement³⁰.

Op 4 oktober schreven ook de hoogbaljuw, Ferdinand de la Barre, en de schepenen van Gent hun antwoord op de voorstellen welke de prins die dag bij monde van Van Dorp en De Rijcke aan hen en de andere drie Leden van Vlaanderen had gedaan. Men verneemt uit dit antwoord de last door Oranje aan beide heren gegeven om de gezonden troepen te doen terugkeren «ten waere hebbende de verzekerdhede by der instructie van zijne Excie behelst ende by den heere van Aussy haar toeghe-seyt, oft ten minsten indient de Vier Leden slandts van Vlaanderen, emmers de stede van Ghendt, begeerden tvoors. secours te behouden, dat zylieden zouden voorzien omme zyne Excie andere behoorelycke verzekerdhede (= zekerheid ; veiligheid) te doen gheworden twaere van de steden van Dunckerque, Nieuport oft Ostende». Maar deze kwestie achtten de briefschrijvers van zulk een gewicht dat zij hierin niet alleen konden handelen, doch de Staten-Generaal en de Raad van State (na de gevangennamen van 4 september en vrijlating orangistisch) te Brussel erin moesten kennen. Daarom verzochten zij Oranje zijn troepen te Gent te laten «ende dat op de goede trouwe ende gheloove, midts (= vermits, daar) thunlieden faculteyt niet en

29. Request van 3 oktober (BCRH., IV³, 391-392).

30. GCGT., III, 124-125. Op 26 oktober liet hij Oudenaarde bezetten (NUYENS, *t.a.p.*, 284).

staet zijne Excie te doen de verzeckerthede van eenighe steden oft sterckten»³¹.

Tot hiertoe is wel vastgesteld dat het stellen van Sluis als pandstad en legeringsplaats niet is aangeboden door de gouverneur van Vlaanderen maar door diens afgezant Jacques van Boussu. Deze overschreed zowel hierin als in het laten landen van de orangistische troepen en samen met hen optrekken tot voor de poorten van Gent, verre zijn instructies om bij de prins een wit voetje te krijgen ten gunste van zijn broer. Niet duidelijk maar wel waarschijnlijk is dat Oranje om Sluis gevraagd heeft, ten-einde zijn achterban (Holland en Zeeland) mee te krijgen voor zijn hulp aan Gent. Ook moet de prins, zoals aanstonds blijken zal, Sluis hebben gevraagd onder een zekere druk van Middelburg waar hij vertoefde ; deze stad was beducht voor Sluis omdat dit als vlootstation voor de Spanjaarden diende en een uitstekende uitvalsbasis tegen de Zeeuwse eilanden vormde³².

b. Sluis, Nieuwpoort en Duinkerke pandsteden ? Oranje krijgt alleen Nieuwpoort

De kwestie rond Sluis bleef nog tot in november aanslepen, terwijl al onderhandeld werd over Nieuwpoort of Duinkerke als pandsteden. De verschillende bestuursinstanties bleven ook nu elkaar de beslissing toeschuiven.

Op 5 oktober besloten de Staten-Generaal afgezanten aan te wijzen om te Gent te gaan onderhandelen over de pacificatie ; de 7e werd dan Jan van Mol aangewezen om dit besluit over te brengen en de prins te verzoeken ook zijn gezanten te zenden. Op deze dag werd tevens de instructie voor Van Mol opgesteld.

31. BCRH., IV³, 393-394.

32. Een uiteenzetting van het optreden van De Boussu inzake Sluis, dat hij buiten zijn opdracht aan Oranje beloofde als «pand et gaige», kan men lezen in het overzicht van L. Metsius, bisschop van 's-Hertogenbosch, over de troebelen in de Nederlanden, in L.P. GACHARD, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*. IV. Bruxelles, Gand, Leipzig 1861 (voortaan afgekort als GCP.), 767.

Inzake de veiligheidssteden werd in punt III vastgelegd, dat Oranje werd aangeboden «le Sas du nouveau Port dudict Gand avecq le chasteau de Assenede»³³ ; naar Sas zouden voldoende pioniers worden gezonden om de plaats te herstellen. De prins tekende hierbij aan dat deze plaats niet te versterken was en men haar niet goed te hulp zou kunnen komen zodat hij Het Sas afwees ; om «ceulx de par deca» tevreden te stellen handhaafde hij zijn verzoek en vroeg de Staten-Generaal daaraan hun goedkeuring te hechten, «of een andere plaats aan te wijzen die voldoet aan het doel», n.l. veiligheid voor zijn soldaten, althans indien men wenst dat de troepen blijven. In punt VI herhaalt hij tot iedere hulp bereid te zijn, mits de Staten-Generaal tegemoet zouden komen aan bovengenoemd artikel inzake de verzekerdheid. Hetzelfde moest gelden voor het niet terugtrekken der troepen uit Gent (punt VII)³⁴. De aantekeningen van Oranje werden nog op dezelfde dag waarop zij gemaakt waren, door Jan van Mol naar Brussel gezonden met de opmerking dat Holland en Zeeland Sas afkeurden en dat zij daarom bleven staan op Sluis, Duinkerke of Nieuwpoort ; Oranje had hem verzekerd dat men van hem niets had te vrezen «que en sorte quelconque il voudroit retenir place qui soit, et que luy renvoyant ses gens, ne faudrait restituer incontinent la place que luy serat délivrée»³⁵.

Een week later, op 12 oktober, kwam te Brussel het verslag van Jacques van Boussu aan over zijn zending naar de prins ; voor de door deze beloofde troepen bleef niets anders te regelen dan het punt van de zekerheid ; de Staten van Holland en Zeeland zullen ondertekenen dat deze zekerheid alleen zal dienen «pour l'apaisement de la sécurité des gens de guerre et pour leur retraite ; que lors ladicte assurance cessera et se rendra es mains de ceulx qui la bailleront». Hierover discussieert men zijns inziens veel te lang, gezien de noodzaak ervan ; daar reeds op

33. Gelegen aan de Sasse Vaart ten noorden van Gent, ten westen van Axel. Zie DECAVELE, *t.a.p.*, 66, kaartje uit die tijd.

34. BCRH., IV³, 395-401. Voor de genoemde en nog te noemen data der resolutiën van de Staten-Generaal, zie men JRSG, I, 19.

35. BCRH., IV³, 405.

papier is gezet dat men deze zaak in wederzijds goed vertrouwen zal behandelen, geeft het uitstellen van de zekerheid de Staten van Holland en Zeeland reden tot enige achterdocht dat men toch niet zó gehaast is met het herstel van de publieke rust, want hoe sneller men handelt, hoe beter het is. Daar de vijand zich dagelijks versterkt, dringt Boussu aan op een zo snel mogelijke afhandeling van dit punt. Hulp zal niet worden gezonden, tenzij de Raad van State de zekerheidstelling goedkeurt.

Voor dit dreigement zwichtten zowel de Staten-Generaal als de Raad van State. De 15e bevalen de Staten-Generaal de Raad van State in te stemmen met de bovengenoemde apostilles van Oranje op de instructie van Jan van Mol, dus om Sluis of Nieuwpoort of Duinkerke ter beschikking te stellen. De volgende dag reeds schoof de Raad van State de keus naar de Staten van Vlaanderen, met de aantekening erbij dat bijzondere zorg zou moeten worden besteed aan de nodige garantie voor de restitutie. En de 24e ontvingen de Vier Leden van Vlaanderen te Gent het desbetreffende schrijven van de Staten-Generaal om «zonder enige gewetensbezwaren» aan de prins toe te vertrouwen hetgeen deze vroeg. De brief ging vergezeld van een aansporing van de Raad van State om haast te maken met het aanwijzen van een stad, omdat de gedeputeerden van de andere gewesten te Brussel de mening waren toegedaan dat vertraging zou leiden tot groot nadeel van het land³⁶. Intussen had Oranje nog op zijn beurt een poging gedaan om de graaf van Roelux te bewegen inzake Sluis toe te stemmen. In de instructie voor zijn afgezanten kan men lezen dat Middelburg en het omringende platteland aandrongen op de overhandiging van Sluis³⁷.

De prins wist echter van geen ophouden en opnieuw valt te constateren dat eisen en besluiten door elkaar heen liepen en elkaar in snel tempo kruisten. Te Gent werd men enige dagen

36. BCRH., IV³, 407-413 ; zie ook de besluiten van de Staten-Generaal o.a. nog van 17 oktober in JRSG, I, 19-20.

37. BIJLAGE II. Het stuk is niet gedateerd, maar moet rond medio oktober zijn opgesteld. Tot de niet-genoemde gezanten zal Van Dorp hebben behoord, omdat in diens nalatenschap het document is gevonden. De handtekening van Oranje ontbreekt ; de te behandelen punten lijken bovendien niet volledig.

later geconfronteerd met Oranje's vraag om Sluis én Duinkerke : hij zou gewild hebben — zo schrijft hij op 26 oktober aan zijn gedeputeerden te Gent — dat men hem voor zijn grote «assurance» deze steden in handen had gegeven, zowel wegens de geriefelijkheden der havens, die daar beter zijn dan te Nieuwpoort alsook omdat dit stadje in het geheel niet versterkt is, bovendien in vlak land ligt en helemaal niet als zeehaven kan gelden, ook al omdat die haven erg lang is. Daarom moeten zij er zoveel mogelijk op aandringen Sluis en Duinkerke te krijgen, want Sluis ligt dicht bij Gent. De beide heren zullen hiertoe genoeg gelegenheid hebben, omdat de Raad van State en de Staten-Generaal «freschement» aan de Vier Leden hebben geschreven er acht op te slaan om terwille van het welzijn van het land zoveel mogelijk met de prins tot overeenstemming te komen. Maar mocht het zo zijn dat slechts Nieuwpoort te verkrijgen is, dan moeten de gezanten de voorwaarde stellen dat Oranje de vrijheid krijgt de plaats van binnen en van buiten te versterken zoals hem voor zijn veiligheid goed dunkt³⁸.

Op 28 oktober bleek er enig schot in de kwestie te komen. Die dag lieten de afgevaardigden der Staten-Generaal vanuit Gent hun lastgevers weten dat de Vier Leden over de pandstad hadden beraadslaagd. Sommigen hadden Sluis willen afstaan ; tenslotte was men het eens geworden over Nieuwpoort als «de minst nadelige stad», op de uitdrukkelijke voorwaarde dat de prins stad en haven zou laten versterken zoals hij voor zijn veiligheid en tegen een vijandige inval nodig zou vinden. Duinkerke kwam niet ter sprake, want het behoorde gedeeltelijk aan de Koning van Navarre en Sluis behoorde aan Brugge³⁹. Daarom verzochten zij bevel te geven aan de Vier Leden en aan de magistraat van Nieuwpoort de stad in handen van Oranje te stellen, echter pas dan wanneer de prins en de Staten van Holland en Zeeland brieven aan de Staten-Generaal zouden hebben afgeleverd met de belofte en wederkerige verzekering de plaats te zullen restitueren zodra de troepen en artillerie zouden zijn

38. GPA., V, 464-465.

39. Sluis was in 1565 aan Brugge verkocht zonder het kasteel ; hier lag een garnizoen. Zie over de positie van Duinkerke hieronder, noot 62.

teruggezonden. Zij verzochten een ontwerp van zulk een stuk voor de prins opdat deze het dan, door hem en de Staten van Holland en Zeeland gezegeld, zou kunnen terugsturen⁴⁰.

Te Brussel reageerde men snel. De 29^e namen de Staten-Generaal een dienovereenkomstig besluit en de 30e werden de betreffende brieven opgesteld, bestemd voor de graaf van Roeulx, de Vier Leden van Vlaanderen, aan Brugge en aan de officieren te Nieuwpoort. Eveneens werd het gevraagde document opgesteld met de door Oranje met Holland en Zeeland te geven belofte van restitutie, alles «à tître de bonne foy». Ter invulling van de plaatsnaam was ruimte opengelaten⁴¹. Tegelijk ging het verzoek uit aan de Raad van State om, voor de duur van de besprekingen over de pacificatie, het eens te willen zijn met de keuze van Nieuwpoort «welke stad men de minst belangrijke vond» en de nodige bevelen aan de betrokkenen te geven, opdat niet door een of andere fout vertraging zou ontstaan in de onderhandelingen over de pacificatie⁴². Op dezelfde dag nog ging een bevel in deze zin van de Raad aan de gouverneur. De zojuist genoemde brief van de Staten-Generaal aan de Vier Leden hield in om zonder enig uitstel, uitvluchten en gewetensbezwaren te handelen⁴³. Ook de prins maakte haast : omdat opzending van de «obligation» betreffende Nieuwpoort naar Holland en Zeeland verdragend zou werken, liet hij op 2 november weten dat hij haar slechts voorzien van zijn eigen handtekening en zegel terugzond ; het zou voldoende zijn als zijn beide afgevaardigden te Gent (namens Holland en Zeeland) eveneens tekenden⁴⁴.

Op 6 november, twee dagen vóór het tot stand komen van de Pacificatie van Gent, was het dan zo ver. Op die dag richtten burgemeester en schepenen van Nieuwpoort zich tot de afgevaardigden der Staten-Generaal te Gent. Zij antwoordden op hun brief van 30 oktober : onder verzekering van hun trouw aan de

40. BCRH., IV³, 123-124 ; 415-418.

41. JRSG., I, 20-21 ; BCRH., IV³, 420-421.

42. BCRH., IV³, 422-425.

43. *T.a.p.*, 426-427.

44. GPA., V, 481-482.

koning, wilden zij hem en zijn Raad van State gehoorzamen en tevens «acquiescer au bon playsyr des Estatz de ses pays». Nieuwpoort zal niet in gebreke blijven «estant advertyes de la complissement de ladicte acte de la part du prince». Men drukt de wens uit dat de burgers en inwoners — daar de stad langer belast is dan enige andere stad in Zee - Vlaanderen — niet méér ongemakken zullen ondervinden dan andere steden die niet als pand worden gegeven⁴⁵.

Te Middelburg legden Oranje, Holland en Zeeland, eveneens op 6 november, de gevraagde verklaring af. Daar Nieuwpoort in hun handen was gesteld ter «assurance» van hun afgevaardigden en van die der te hulp gezonden troepen, artillerie en munitie onder voorwaarde dat na terugkeer van hun gedeputeerden en de restitutie van troepen en materieel, de stad in handen van Zijne Majesteit, zou worden teruggegeven «en son premier estat», op voorwaarde ook dat de soldaten die ter bewaking van de stad zouden worden aangewezen hun godsdienst niet in het openbaar zouden kunnen uitoefenen, verklaarden de prins en de Staten van Holland en Zeeland in deze zaak te willen handelen «en toute rondeur et sincérité» en Nieuwpoort te zullen teruggeven «incontinent après que lesdictes artilleries et munitions, en espèce ou aultrement, à nostre raisonnable contentement, nous aurent esté restituez» zodra troepen en gedeputeerden «seront retirez en nos limites»; hunnerzijds stellen zij als conditie dat een vrijgeleide en paspoort zullen worden gegeven aan de troepen die zullen worden aangewezen ter bescherming van Nieuwpoort «pour pouvoir seurement se retirer en nos dictes limites»; men gaat ermee accoord dat de soldaten geen openbare godsdienstoefeningen houden. Hieronder stonden de handtekingen van de prins van Oranje en van de te Gent aanwezige gevolmachtigde gedeputeerden van Holland en Zeeland⁴⁶.

45. Zie BIJLAGE III.

46. BCRH., IV³, 434-436. Het stuk is nog aanwezig in het oud-archief van Nieuwpoort dat berust te BRUGGE, Rijksarchief. Zie L.M. VAN WERVEKE, *Stad Nieuwpoort. Inventaris van het archief van het oude regime*. [Nieuwpoort] 1937, nr. 60.

Zo had Oranje aanvankelijk Sluis, dan Duinkerke, Oostende en Nieuwpoort als pandsteden voor zijn hulp gevraagd onder het motto van veiligheid voor zichzelf (hij kwam echter in deze tijd niet naar Vlaanderen) of zijn gezanten en soldaten, in werkelijkheid ook om zeker te zijn van de betaling der onkosten. Overigens moet men niet vergeten, dat de Spanjaarden in het kasteel te Gent pas op 11 november capituleerden. Na verdragende onderhandelingen, waarin de religie een rol speelde, hadden de Staten van Vlaanderen gedaan gekregen dat hem slechts hun minst belangrijke zeehaven werd toegewezen. Zij zagen het afstaan van Nieuwpoort als een gebaar om het sluiten der pacificatie en het verkrijgen van zoveel mogelijk hulp te verhaasten. Op de 8e november kwam de pacificatie dan tot stand. Op 4 december werd zij te Nieuwpoort afgekondigd, doch Vlaanderen als zodanig ratificeerde de bepalingen nooit⁴⁷.

c. Oranje's verlangen naar Sluis door Brugge afgewezen

Met de afstand van Nieuwpoort was evenwel de kwestie betreffende Sluis nog niet opgelost. Ook daarover werd nog gesproken en ook deze zaak schoof men telkens heen en weer... tot zij doodbloedde.

Sinds het begin van oktober was Sluis niet meer ter sprake gekomen. De spaanse furie te Antwerpen, van 4 tot 7 november, gaf echter een nieuwe impuls aan het streven van hen die, naast Nieuwpoort, ook deze haven aan de prins wilden uitleveren. Te Brussel veroorzaakte de ramp die Antwerpen trof ernstige onregeligheden onder het volk dat vreesde voor een spaanse aanval en daarom iedere denkbare hulp wilde aanvaarden. Allerwege, ook in de Staten, riep men dat Oranje moest komen om de oorlog te leiden en het land te besturen ; men zond daarvoor ook enige afgevaardigden naar hem toe, doch hij weigerde tenzij hem Sluis in handen zou worden gegeven. Tijdens relletjes poogde men toen de Staten-Generaal, met name de vlaamse afgevaardig-

47. VAN PETEGHEM, *Vlaanderen in 1576*, 347-351.

den daarin, onder druk te zetten en ze aldus Sluis in handen van Oranje te laten overleveren. Toen men bemerkte dat sommige Vlamingen inderdaad daartoe schenen te neigen ofwel weinig waarde aan de zaak hechtten, wisten die roerige lieden op een middag, tijdens welke de tegenstanders afwezig waren, gedaan te krijgen dat Sluis zou worden afgestaan. Maar de volgende dag werd tijdens een volledige vergadering der Staten-Generaal deze beslissing ongedaan gemaakt. Aldus Laurentius Metsius, bisschop van 's-Hertogenbosch⁴⁸, die als lid van de Staten dit allemaal meemaakte. Hij geeft geen datum op, maar moet de gebeurtenissen en besluiten van 9 en 10 november bedoelen⁴⁹. Op de 9e stelden de Staten-Generaal n.l. een aantekening op een request dat hen door «eenighe van den goeden borgers» van Brussel was aangeboden : deze drongen er op aan dat Oranje in persoon zou komen «om in alles ordre gestelt ende gehouden te worden» ; zij hadden vernomen dat hij niet zou willen komen tenzij Sluis in zijn handen zou worden gesteld om er met zijn volk een vrije in- en uitgang te hebben, hetgeen zij dus verzochten. De Staten tekenden hierop aan deze zaak aan de Raad van State te zullen overlaten. Deze wees de beslissing over Sluis echter terug naar de Generale Staten, die de 10e verklaarden hierover naar Brugge te zullen schrijven⁵⁰. Dit gebeurde dan ook op dezelfde dag, bijna in de bewoordingen van het request ; bovendien maakte men Brugge er op attent dat men met de prins was overeengekomen hem Sluis af te staan, dat nodig zou zijn om hem zelf en zijn krijgsvolk te laten komen, waarmee de Raad van State het eens was ; daarom verzochten de Staten, omdat Sluis aan Brugge behoorde, de resolutie te willen uitvoeren⁵¹. Helemaal juist was dit niet want in Sluis zelf lagen de zaken juridisch wat genuanceerder dan men aanvankelijk had gedacht. Dat verneemt men uit een verzoek van de Staten-Generaal van 11 november aan de Raad van State waarin staat dat men had vernomen dat alléén de stad Sluis aan Brugge behoorde en het

48. In zijn boven (nt. 32) geciteerd verhaal, 771

49. JRSG., I, 133-134.

50. *T.a.p.*, en 22.

51. JRSG., I, 22-23.

kasteel aan de spaanse koning, zodat de Raad dus de bevelhebber van dat kasteel, Philippe d'Ongnies (grootbaljuw van Brugge en Het Vrije) zou moeten gelasten vrije toegang te verschaffen aan de prins en zijn manschappen tot de stad en haven van Sluis ; zonder Sluis zou Oranje niet willen komen⁵².

Men was te Brussel dus nogal zenuwachtig, maar te Brugge hield men het hoofd koel. De 12e besloot de magistraat aldaar de Staten-Generaal te antwoorden van mening te zijn dat door het overleveren van Nieuwpoort en door het sluiten van de vrede de zaak (van een pandstad) was afgedaan ; zowel in deze kwestie als in alle andere zaken stond de stad alleen «ter ordonnantie» van de Raad van State⁵³. En toen de 14e de afgevaardigden van de Staten-Generaal alsmede de brief van de Raad van State arriveerden, besloot de magistraat kort dat men zich zou excuseren. Brugge ging er niet verder op in⁵⁴. Daarbij scheen het te blijven, doch op 22 november kreeg de orangistische partij in de hoofdstad steun van Olivier van den Tempel, die op die dag met

52. *T.a.p.*, 23, nr. 32 ; zie ook 25, dd. 29 november.

53 BRUGGE, Stadsarchief, *Resolutieboek 1575-1585*, fol. 45v : «Den 12. Nov. 1576. Up tadvertisse[ment] den collegie ghedaen by hueren gedeputeirde thove ter vergaderinghe van de Generale Staten van de groote debvoiren die by den zelven stede ende den ghemeente aldaer ghedaen wierden omme den prince van Orange te gheven in verzeckerh[ide] tcasteel, stede ende havene van der Sluus omme diverssche groote respecten ende consideracien heurlieden daertoe moverende, hoewel tcollege dochte die zake vuyt te zyne metter verzeckerthide den zelven prince ghepresenteirt metter stede van Nieuport ende by hem gheaccepteirt sonderlinghe ooc metter pays zydert ghesloten ende het overcommen van den casteele van Ghendt, nochtans omme de voors. Staten jehgens dese stede niet voordere te altereren, schynende tcoll[egije] te willen imputeren het verlies van der stede van Antwerpen sonder cause nochtans ofte reden, noch de ghemeeenen te beroeren, was gheresolveert daermede te laeten gheworden den Raedt van Staten ende sonder zelve te consenteren of daer jehgens te zegghe dienaenghaende als in alle andere zaken te staene ter ordonnantie van een Raedt van Staten».

54. BRUGGE, Stadsarchief, *t.a.p.*: «De[n] 14 no[vem]b[re] 1576. Als[dan] ontf[anghen] zij[n] de brie[ven] v[ande] Raedt van State metgaders v[ande] ghed[eputeirde] staten up de levery[nghe] v[ande] stede v[ander] Sluus sprincens verzeckerthede was gheresolveert zelve te excuseren (?) by bri[even] diere ghescr[even] v[ande] teneure hier on[der] ghecopiert». Hierna volgt een blanco bladzijde : de brief ontbreekt. Mijn oprechte dank aan drs. N. Geirnaert, archivaris te Brugge, voor de transcriptie van deze bijzonder moeilijk leesbare resolutie.

zijn troepen na de overgave van het Gentse kasteel aankwam. Wegens hun wangedrag tegen de katholieken werden zij evenwel enige dagen later verdreven en in de dorpen der omgeving gelegerd, waar zij zich op dezelfde wijze misdroegen⁵⁵. De voorstanders van de overgave van Sluis bleven evenwel niet stilzitten. Hun pogingen om Sluis af te dwingen gaven zij niet op. Op 9 december verzochten de Staten-Generaal de Raad van State opnieuw «d'escripre lettre absolute» aan de heer van Ongnies om Sluis over te leveren teneinde Oranje's komst naar Brussel te verzekeren. Pas de 13e werd deze brief officieel ondertekend en dus ook verzonden⁵⁶. Dit gebeurde onder grove dwang tegen de Raad zelf doordat op 12 december een menigte eerst bij de Staten-Generaal binnendrong. Daar werd zij verwezen naar de Raad van State die in het huis van de hertog van Aarschot bijeen was. Deze, niet bang, trad krachtig op en liet de troep zonder antwoord vertrekken. De volgende dag verzamelde men zich op de markt. Tussen 10 en 11 uur drongen wel 600 lieden het stadhuis binnen. Onder dreigementen eisten zij dat vanwege de Staten een brief naar Brugge zou gestuurd worden, hetgeen werd beloofd. Daarop trokken zij weg, opnieuw onder het uiten van zware dreigementen. Brugge antwoordde dat het Sluis niet kon overgeven; de stad had er geen jurisdictie over daar alles afhing van de kapitein van Sluis, die door de koning was aangesteld. Men bereikte te Brussel zijn doel dus niet, besluit Metsius zijn verhaal⁵⁷.

Daarna hoort men noch in de resoluties van de Staten-Generaal noch elders iets over Sluis. De overgave is niet doorgestaan, want in november 1577 was de heer van Ongnies nog steeds gouverneur van het kasteel⁵⁸. In het begin van 1578 koos het stadje de zijde van de prins⁵⁹. Oranje kreeg Sluis in 1576 dus niet. Hij had het ook niet meer nodig als landingsplaats, omdat de gebeurtenissen een andere loop kregen door de komst van Don Juan en zich dientengevolge meer naar Brabant verplaatsten.

55. Aldus weer Metsius, *t.a.p.* (nt. 32), 779-780.

56. JRSG., I, 27 ; 28.

57. METSIUS., *t.a.p.*, (nt. 32), 780-781.

58. JRSG., I, 406.

59. Zie hierachter het *Naschrift over Philippe d'Ongnies en Sluis*.

d. Ook de greep naar Duinkerke mislukt

De prins had ook Duinkerke gevraagd en Oostende, mét Sluis de belangrijkste havens van Vlaanderen. Overigens moet men zich daarvan niet te veel voorstellen. Over de tweede stad is nooit gesproken : Oranje had na enig aarzelen klaarblijkelijk er van afgezien op het bezit van Oostende lang aan te dringen. Hij was afgescheept met Nieuwpoort. Maar de gedachte aan het strategisch veel belangrijker Duinkerke bleef hem bekoren. De stad had een garnizoen en was versterkt. En al was de vissersvloot aan franse en andere vreemdelingen verkocht, toch was de haven zó goed uitgerust, dat spaanse oorlogsschepen regelmatig konden aankomen en, geheel in orde gebracht, weer vertrekken. Zowel hier als ook te Nieuwpoort, Oostende en elders in Vlaanderen werden ijverig mannen gerecruteerd voor het afwerken van de nodige schepen⁶⁰. Toen dan ook Hendrik van Navarre in zijn duistere en onvaste politieke manoeuvres tegen de Guises, tegen Catharina de Medici en tegen zijn zwager Hendrik III aan de prins van Oranje niet voor de eerste keer hulp in zijn strijd tegen Spanje aanbood, antwoordde deze op 14 november in zeer beleefde maar tevens nuchtere termen. Onze gemeenschappelijke vijand — Spanje steunde immers de Guises met geld — bezorgt ons zoveel zorgen dat het voor ons noodzakelijk is, schreef de prins, dat ieder van zijn kant zich inspant. Hendrik had hem aangeboden 1200 man voetvolk over zee als hulp te zenden ; deze expeditie zou 10.000 francs kosten, die Oranje op dit moment niet heeft zodat hij Hendrik vraagt dit bedrag voor te schieten ; hij zal terugbetalen waar Hendrik het zal behagen. «Ik heb het er ook voor gehouden, met het oog op de verzekerdheid van dit land waarmee die van Frankrijk is verbonden, dat het dienstig zou wezen verzekerd te zijn van de zeeplaatsen, vooral omdat de voornaamste U toebehoren, waaronder Duinkerke. Omdat ik de hoop koester de mogelijkheid te hebben er een garnizoen te laten leggen dat tegen de spaansgezinde partij zal zijn, zoals ik reeds Nieuwpoort in mijn handen heb, zou ik wen-

60. VAN PETEGHEM, *Vlaanderen in 1576*, 338-339 ; L. LEMAIRE, *Histoire de Dunkerque des origines à 1900*. Dunkerque 1927, 100-101.

sen, indien dit met Uw verlangen overeenkwam, dat het U behaagt mij in de vorm van een contract of verbintenis (naargelang Uw Raad U het best zal kunnen adviseren), mij de eigendom ervan af te staan ; en van mijn kant zal ik brieven van verbintenis en waarborg geven zódanig als het U zal behagen mij te zenden opdat U er geen enkel nadeel van kunt ondervinden⁶¹. Het voorbeeld van Nieuwpoort zweeft Oranje dus duidelijk voor de geest. Hendrik van Navarre had Duinkerke immers in leen van de graaf van Vlaanderen, dus van Filips II⁶², maar de stad

61. GPA., V, 520-522. LEMAIRE zwijgt over deze plannen.

62. De stad werd gesticht door Boudewijn III van Vlaanderen (†962) en bleef sindsdien een vlaams leen. Dit kwam in de 15de eeuw in handen van de Luxemburgers en langs deze weg in het bezit van de Bourbons. Maria van Luxemburg huwde nl. met Frans I van Bourbon, de 24ste graaf van Vendôme (†1495). Zij overleed in 1546 als hertogin van Vendôme en Vrouwe van Duinkerke. Inmiddels had de stad bij een bezoek van Karel V in 1520 nog eens de eed van trouw aan hem afgelegd. Toen in 1537 Karel van Bourbon-Vendôme, zoon van Maria van Luxemburg, overleed, nam de keizer tijdens zijn derde oorlog tegen Frankrijk (1536-1538) de gelegenheid te baat de inkomsten van Duinkerke te schenken aan René van Chalon, prins van Oranje (†1544). Doordat bij het hernieuwde uitbreken van de vijandelijkheden tussen Frankrijk en Spanje in 1557, Frankrijk de bezittingen van Willem van Oranje, de erfgenaam van René, in beslag nam, schonk Filips II de prins het genot van de kasselrij van Rijsel, van stad en heerlijkheid Duinkerke, Broekburg en Grevelingen «de grâce spéciale». Maar nadat Antoon van Bourbon-Vendôme, zoon van bovengenoemde Karel, aan Filips II als graaf van Vlaanderen de leeneed had afgelegd, herkreëg deze na de vrede van Cateau-Cambrésis (1559) zijn aanspraken. Antoon was in 1548 gehuwd met de 20-jarige Jeanne d'Albret, koningin van Navarre (†1572) en daardoor als prins-gemaal koning van Navarre geworden. Aan spaanse zijde werd deze koningstitel echter niet erkend en sprak men slechts van de «duc de Vendôme». Door Antoons dood in 1562 werd zijn zoon, de latere Hendrik IV van Frankrijk, heer van Duinkerke.

Opgemerkt zij nog dat Jeanne d'Albret, een vurig calviniste, het protestantisme in Duinkerke poogde te begunstigen, maar doordat het stadsbestuur werd samengesteld door een gemengde commissie — vertegenwoordigers van haar en Filips II, i.c. de regering te Brussel — had zij niet veel succes. Overigens bleef Duinkerke al met al trouw aan Filips II totdat andere tijden aanbraken.

Het bovenstaande is ontleend aan C. THELLIEZ, *Marie de Luxembourg, Duchesse douairière de Vendôme, comtesse douairière d'Enghien, dame de la Fère, et son temps*. Louvain-Paris 1970 (= Standen en Landen, 52), 9-17 ; 92 ; 120. LEMAIRE, *Histoire*, 34-35 ; 79-80 ; 83 ; 90-95. N. JAPIKSE, *Correspondentie van Willem den Eerste, Prins van Oranje. Eerste deel (1551-1561)*. 's-Gravenhage 1934, 170-171. Zie ook K. VERHOFSTAD, *De regering der Nederlanden in de jaren 1555-1559*. Nijmegen 1937, 178-181.

Een beknopte genealogie die aangeeft hoe Duinkerke in handen van Bourbon-Vendôme kwam, is te vinden bij LEMAIRE, *t.a.p.*, 36.

was, zoals reeds aangestipt, een spaanse oorlogshaven en er lag namens Filips II een garnizoen ; ook de Admiraliteit was er gevestigd. Kort voor zijn dood had de landvoogd Don Luis de Requeséns nog bevel gegeven de stad te versterken. Hierop had Jan van Croy als gouverneur van Vlaanderen reeds twee jaar eerder aangedrongen : de hele kust, met name Oostende, Nieuwpoort en Duinkerke waren in zijn ogen zeer slecht verdedigd en het waren nog wel plaatsen van groot belang, vond hij⁶³. Het is niet bekend of Hendrik van Navarre op het verzoek van de prins is ingegaan. In ieder geval blijkt er duidelijk uit dat noch de Staten van Vlaanderen noch de Staten-Generaal Duinkerke of nog enige andere plaats, zoals b.v. het nabijgelegen Grevelingen, ooit aan hem als pandstad hebben afgestaan. Daarover is nergens iets te vinden en zeker na 8 november was daarvoor ook geen reden meer, evenmin dus als voor Sluis (tenzij later voor Brussel). En voor het aanvankelijk gevraagde Oostende geldt hetzelfde. Het bleef bij Nieuwpoort.

Het is dus volkomen fout wat de Duinkerker notabele P.M. Faulconnier in 1730 schrijft in de geschiedenis van zijn geboortestad : ter nakoming van de Pacificatie van Gent waarin men het besluit nam de Spanjaarden en andere vreemde troepen uit het land te verdrijven, gaf men Oranje «pour assurance et ôtage de cette convention» Nieuwpoort, Duinkerke en Grevelingen. Aldus zou Duinkerke onttrokken zijn geworden aan het spaans gezag om over te gaan onder dat van de Staten die goedvonden dat Oranje van zijnentwege een gouverneur benoemde en er een garnizoen legde⁶⁴. Ten overvloede schrijft in 1927 Lemaire dit zonder meer letterlijk na⁶⁵. Reeds in de 19e eeuw had bepaald niet ten onrechte de bekende archivaris van

63. GCPH., III, 136.

64. Pierre M. FAULCONNIER, *Description historique de Dunkerque... Contenant son origine et progrès... Premier volume*. A Bruges en Flandres 1730, 74, kol. 2. Faulconnier was in 1650 geboren en erfde in 1676 van zijn vader het grootbaljuwschap. Hij werd ook voorzitter van de Kamer van Koophandel en stichtte de Bibliothèque Publique waaraan hij veel boeken afstond. Hij overleed in 1735 (*Diction. de Biographie Française* 13 [1972], 710).

65. LEMAIRE, *t.a.p.*, 101 : «Comme gage on lui (= Oranje) remettait les trois villes maritimes : Dunkerque, Nieuport et Gravelines».

Ieper, I.L.A. Diegerick, voor Falconnier gewaarschuwd : deze heeft vele belangrijke onjuistheden, zegt hij, hetgeen blijkt uit de authentieke documenten die hij in handen heeft gehad⁶⁶.

e. Lotgevallen van Nieuwpoort als pandstad

Hoe ging het verder met Nieuwpoort ?

Nadat de orangistische troepen Nieuwpoort waren binngetrokken, begonnen zij al spoedig verregaande «diensten» van de burgerij te eisen. Elbertus Leoninus, hoogleraar in het kanoniek en romeins recht te Leuven, moest midden januari 1577 namens de Staten-Generaal onder vele andere zaken, ook de klachten van Nieuwpoort aan Oranje voorleggen⁶⁷.

In de maand daarop was de Raad van State bezorgd over moeilijkheden van andere aard te Nieuwpoort. Hij verzocht de 20e de prins er op toe te zien dat Fransen, die in verband met troebelen in Frankrijk daarheen uitweken, niet de oorzaak zouden worden van enige verstoring in de publieke rust en van de veiligheid van het land. De prins antwoordde dat hij, zolang zijn mensen daar zouden zijn, er voor zou zorg dragen dat niets ten nadele van de publieke rust zou geschieden⁶⁸.

In maart moeten opnieuw klachten uit Nieuwpoort zijn binnengekomen. De Staten-Generaal besloten de 18e direct nadere informaties over de gemelde feiten te vragen om deze na ontvangst door te zenden naar Oranje «affin qu'il soit fait chastoy exemplaire, comme estant directement contre les articles de la pacification»⁶⁹. Hier kan het alleen gaan over beknotting van het katholicisme dat immers voor Vlaanderen uitdrukkelijk was toegestaan. In dezelfde maand zouden de infanterie en artillerie die

66. Alphonse BERGEROT et I. DIEGERICK, *Histoire du château et des seigneurs d'Esquelbecq, en Flandre*. Bruges 1857, 105 nt. 3.

67. JRSG., I, 161. Over Leoninus zie men A.E.M. JANSSEN, *Elbertus Leoninus (1519/20-1598), témoin de son temps*, in : *Lias* 4 (1977), 157-193 ; *Elbertus Leoninus, neutralist en libertijn tijdens de Nederlandse opstand*, in : *Lias* 6 (1979), 39-76.

68. GCGT., III, 237 ; 240-241.

69. JRSG., I, 163.

door Oranje ten behoeve van Gent waren gezonden, weldra teruggestuurd worden, zodat Vlaanderen terecht het pandstadje zou kunnen gaan terugvorderen⁷⁰. Een maand later was er nog niets gebeurd. De 24e april sprak de koningsgetrouwe Maximiliaan Vilain, baron van Rassenghien (Rasseghem ; Ressegem in het Land van Aalst), sinds 1576 lid van de Raad van State en hoofd van de Raad van Financiën, een ervaren krijgsman, tegenover François le Vasseur, de secretaris van de Geheime Raad, als zijn mening uit dat Oranje Nieuwpoort moet restitueren «dat hij als het ware in pand houdt voor Vlaanderen : daardoor (door die teruggave) zal de gehele zee kust van Vlaanderen vrij zijn en dit gewest buiten gevaar»⁷¹. In deze woorden was het belang van Nieuwpoort duidelijk getekend !

De teruggave werd steeds uitgesteld, mogelijk om daarmee nog enig politiek voordeel te behalen. Toen Oranje in mei te Geertruidenberg arriveerde om de vredesonderhandelingen bij te wonen die daar zouden gaan plaatsvinden, begon hij met te verklaren dat de teruggave van Nieuwpoort geen enkele moeilijkheid zou opleveren, hetgeen onmiddellijk aan de landvoogd Don Juan werd doorgegeven⁷².

Pas weer een maand later, op 14 juni, besloten de Staten-Generaal Filips van Baersdorp, schepen van Brugge — of iemand anders door Vlaanderen aan te wijzen — naar Oranje af te vaardigen om hem te bewegen zijn troepen uit Nieuwpoort weg te halen⁷³. En op 25 juni besloot men tevens wat meer haast te maken : aan het regiment van Paul van Noyelles-sur-l'Escaut besloot men een termijn te geven van vier maanden teneinde Nieuwpoort terug te krijgen. Deze krijgsoverste had voor de adel

70. Hembyze op 14 maart uit Gent aan de prins (GPA., VI, 40).

71. GCPH., V, 318. Over zijn loopbaan kort BAELDE, *Collaterale Raden*, 326. Hij was poorter van Gent (mededeling van dr. P. Van Peteghem).

72. GCPH., V, 802, dd. 14 mei 1577.

73. JRSG., I, 169. Baersdorp was een zoon van Cornelis van Baersdorp (†1565) uit Brugge, lijfarts van Karel V. In 1580 was hij lid van de calvinistische stadsmagistraat te Brugge (*Nat. Biogr. Woordenboek* 7, 1977, 42).

zitting in de Staten van Vlaanderen en stond in dienst van de Staten-Generaal⁷⁴. Klaarblijkelijk lag hij nu voor Nieuwpoort om zo nodig geweld te gebruiken.

De geloofsbrieven en instructie voor Baersdorp werden op 3 juli gedateerd. Op die dag hielden de Staten-Generaal zich serieus met de kwestie betreffende Nieuwpoort bezig. Een brief aan de prins werd opgesteld om aan Baersdorp mee te geven met het verzoek zijn volk uit Nieuwpoort terug te trekken en het stadje in handen te geven van de graaf van Roelux of van iemand anders die zal worden aangewezen⁷⁵. Baersdorp moest zich eerst bij Don Juan melden om te vernemen of zijn zending diens goedkeuring kon wegdragen ; zij werd de volgende dag in een zitting van de Raad van State verkregen⁷⁶. Daarop kon Baersdorp vertrekken om de prins te Alkmaar op te zoeken, waar deze was om het Noorderkwartier van Holland te bezoeken. Hij moest hem en zo nodig ook de Staten van Holland en Zeeland duidelijk maken dat alle redenen waren vervallen waarom Nieuwpoort in hun handen was gesteld en verzoeken de stad aan de graaf van Roelux af te staan en daartoe alle geëigende argumenten naar voren brengen. Op 20 juli gaf Oranje te Alkmaar zijn antwoord : betreffende Nieuwpoort zal er geen moeilijkheid zijn, maar ... alvorens zijn troepen terug te trekken gaf hij het advies te bedenken dat het goed zou zijn «à vostre conservation» ze er nog te houden totdat de Duitsers die in het spaanse leger dienden het land zouden hebben verlaten. Niettemin wilde hij zich aan de beschikkingen der Staten-Generaal conformeren en hen brieven sturen met bevel aan de aanwezige kapitein om te vertrekken⁷⁷.

De 26e juli bracht Baersdorp verslag van zijn zending uit : de teruggave van Nieuwpoort werd toegestaan, vooropgesteld dat de Staten-Generaal goed vinden dat zulks al geschiedt vóór het vertrek der Duitsers. Tevens werd de 26e besloten de brief van

74. *T.a.p.*, 360 met nt 3 ; 148.

75. GCGT., III, 308-309 ; zie ook zijn nota op 309 over de datering. De instructie *t.a.p.*, 311-312, eveneens met datering op 3 juli.

76. GCPH., V, 765-766, dd. 4 juli ; GCGT., III, 312.

77. GCGT., III, 314.

de prins aan de Vier Leden voor te leggen met de vraag of het wel geraden zou zijn het garnizoen uit de stad te «doen weeren», gezien het gevaar «daer tlandt jeghenwoordelick in staedt, en dat de steden en sloten by eenighe practicquen zouden mogen inghenomen worden, zo wel te water als te lande» omdat men zeker weet dat in Portugal een grote zeemacht wordt uitgerust. Daarop ontwierpen de gedeputeerden van Vlaanderen een brief aan Oranje, welke de Staten-Generaal besloten op 1 augustus te verzenden⁷⁸. Twee afgezanten, de pensionarissen van Brugge en Ieper, gingen mededelen dat Nieuwpoort in handen van de Vier Leden moest worden gesteld. De prins wilde daarover niet langer praten; hij herhaalde wat hij Baersdorp had gezegd, n.l. dat hij alles wilde doen wat men hem zou vragen en bracht nogmaals de gedachte naar voren of het wel voordeel zou brengen Nieuwpoort uit handen te geven zolang de Duitsers nog verscheidene belangrijke punten bezet hielden. Maar om zijn oprechtheid te tonen zond hij een brief mee voor zijn kapitein te Nieuwpoort met het bevel zich met zijn manschappen naar Walcheren te begeven zodra de Staten hem daarom zouden verzoeken. Nogmaals echter wilde hij er op aandringen te overwegen of het land hiermee gediend werd. Dit werd geschreven op 15 augustus⁷⁹. Oranje's plotselinge plooibaarheid, zijn beroep op zijn oprechtheid en zijn zorg om de teruggave van de pandstad zo lang mogelijk tegen te houden, kan men alleen verklaren in verband met de onderhandelingen te Geertruidenberg en de gespannen situatie daarna. Men denke aan zijn verklaring aan het begin er van. Inmiddels verliepen de gesprekken over de vrede nogal stroef, zodat Oranje al rekening hield met een hervatting van het wapengeweld en dus met het blijven van de Duitsers in dienst van landvoogd Don Juan.

De Staten-Generaal lieten er geen gras over groeien. Direct na de terugkeer der beide gezanten schreven zij op 23 augustus aan de kapitein Bruel, de commandant van Nieuwpoort, of aan diens

78. JRS.G., I, 169; 366. De portugese vloot werd gereed gemaakt voor de expeditie van de jonge koning Sebastiaan, die in juni 1578 de Moren in Noord-Afrika aanviel; zijn leger werd vernietigd en hijzelf sneuvelde.

79. GCGT., III, 315-316.

plaatsvervanger, onder verwijzing naar het bovenstaande, zich naar Walcheren te begeven en zich daar ten dienste van zijn kolonel te stellen⁸⁰. De prins van zijn kant gaf enige dagen later nogmaals een bevel aan Bruel, niet twijfelend of deze zou onmiddellijk gehoorzamen⁸¹. En zo moet dan in de laatste week van augustus 1577 Nieuwpoort opgehouden hebben pandstad te zijn.

Al direct daarop hoort men van een proces dat tegen de baljuw en kapitein van stad en kasteel te Nieuwpoort voor de Raad van Vlaanderen werd gevoerd omdat hij «maulvaises offices au préjudice de ladicte ville et la patrie» op zijn geweten had⁸². Helaas wordt niet gezegd wat hij in de ogen der Nieuwpoorters had misdaan.

f. Samenvatting

Daarmee kwam een einde aan de pogingen van Oranje om vaste voet in Vlaanderen te krijgen. Tijdens de belegering van het kasteel te Gent slaagde hij er in door het eigenmachtig optreden van Jacques van Boussu, de afgezant van de gouverneur van Vlaanderen, om in ruil voor de te verlenen hulp Sluis als pandstad te eisen. Toen zijn troepen echter eenmaal in Gent waren, poogde hij Sluis te vervangen door Duinkerke, Oostende en Nieuwpoort, de drie belangrijke havens van Zeevlaanderen. Intussen gingen de bemoeienissen om Sluis voort. Maar weldra werd hem het onmogelijke van zijn verzoeken duidelijk (gemaakt) zodat hij zich tevreden moest stellen met het minst belangrijke Nieuwpoort, waartegen hij eerst bedenkings had gemaakt. Het stadje werd hem op 6 november 1576 overhandigd en op 8 november werd de Pacificatie van Gent getekend. Daar de prins Sluis had gevraagd voor zijn eigen veiligheid — hij kwam echter niet naar Gent — en die van zijn afgezanten, omdat op

80. JRSG., I, 170.

81. GCGT., IV, 9, uit Geertruidenberg, dd. 27 augustus.

82. JRSG., I, 557, dd. 23 september 1577.

dat moment nog onzekerheid heerste over wat te Gent zou kunnen gebeuren, had na het sluiten van de Pacificatie een pandstad nog weinig zin. Doch Vlaanderen vervulde de voorwaarden voor een teruggave van Nieuwpoort, n.l. ongeschonden teruggave van de gezonden kanonnen en terugkeer van de soldaten niet direct. Intussen bleven de Staten-Generaal na de komst van Don Juan als landvoogd op 6 november, aandringen op meer troepen uit Holland en Zeeland om overeenkomstig de bepalingen van de Pacificatie de Spanjaarden, Italianen en Duitsers uit het land te verdrijven. Oranje bleef hiervoor Sluis vragen, maar de onderhandelingen daarover bloedden dood op het argument dat het niet kon worden afgestaan daar de stad aan Brugge behoorde en het kasteel aan Filips II die men nog als de wettige vorst beschouwde. Het was vooral de houding van Brugge welke de doorslag gaf.

Nieuwpoort had het met de orangistische troepen binnen de muren niet gemakkelijk. Weldra rezen klachten en ook hielden de bezetters zich niet aan de bepalingen van de Pacificatie, noch aan de eigen plechtige beloften van de prins. Eind maart, begin april 1577 werd de geleende artillerie teruggezonden en waren klaarblijkelijk ook de financiële verplichtingen vervuld. Maar de teruggave bleef uit, ondanks de indertijd vastgestelde voorwaarden en ondanks aandringen op vervulling ervan. Pas half mei werd de prins wat toeschietelijker, omdat hij zijn eerlijkheid tijdens de vredesonderhandelingen te Geertruidenberg in die maand wilde bewijzen. Wel niet geheel zonder reden verweet Don Juan hem «syn ontrouheid» inzake Nieuwpoort «niet tegenstaande hij voldaan was, userende en gebruikende vele frivole allegatien om syn refus en weigeringe te funderen»⁸³. Daarover is weinig tot ons gekomen ; het bovenstaande verhaal is wat fragmentarisch. Maar enig vermoeden van de door Oranje gebruikte argumenten kan men ontleen aan zijn pogingen in juli en augustus om met teruggave te wachten tot de Duitsers uit het land zouden zijn. De besprekingen te Geertruidenberg en de dreigende oorlog tegen Don Juan gaven echter de beslissende start tot zijn besluit

83. GPA., VI, 39 : citaat uit Bor.

om voor de eisen van de Staten-Generaal en Vlaanderen te zwichten : Nieuwpoort keerde tenslotte terug tot Vlaanderen, want de prins had de welwillendheid van dit gewest nodig.

Oranje had Duinkerke, de sterkste en vanwege zijn oorlogshaven ook belangrijkste stad, niet toegewezen gekregen. Een poging in november 1576 om de hertog van Vendôme, koning van Navarre, de latere koning Hendrik IV van Frankrijk, er toe te brengen dat begeerde Duinkerke in gebruik te geven, mislukte. Weldra echter zouden de gebeurtenissen in Vlaanderen er toe leiden dat hij toch nog een vaste greep op Duinkerke, ja zelfs het gehele Westkwartier van Vlaanderen onder zijn toezicht zou krijgen. Dat gebeurde in de zomer van 1579.

Naschrift over Philippe d'Ongnies en Sluis

Boven is ter sprake gekomen dat Jacques van Boussu, heer van Haussy, op slinkse wijze door het overtreden van zijn instructie orangistische troepen binnen Gent wist te krijgen en aldus de stad in handen van de opstandelingen speelde.

Een pendant van deze gebeurtenis is de wijze waarop Sluis, waarover in het voorgaande zoveel te doen is geweest, ten laatste toch in handen van Oranje kwam. Ditmaal speelde de strikt-katholieke hoofdbaljuw van Brugge, tevens kapitein van het kasteel te Sluis, Philippe d'Ongnies, een soortgelijke rol als Haussy in 1576. En ook hij was een heel goede bekende van de prins !

Toen de eerste echtgenote van Willem van Oranje, Anna van Egmont, op 24 maart 1558 was overleden, kreeg de prins de voogdij over de twee kinderen uit dit huwelijk, Filips Willem en Maria. Deze voogdij bracht mee het beheer en vruchtgebruik van hun goederen en werd genoemd de «garde noble». Deze benaming gold ook wel voor de bezitter van deze rechten. Alva echter verklaarde de goederen van Oranje verbeurd en ontnam de prins tevens de garde noble van de nalatenschap van Anna van

84. Deze zin vervangt de doorgestreepte woorden : «Finalement declareront à ceux que dessus que Son Excellence s'en rapporte entièrement à tout ce que sera trouvé pour mieux au repos et bien général du pays».

Egmont. Op 26 augustus 1568 benoemde hij daarom twee commissarissen of administrateurs voor het beheer der goederen. Zij waren Karel van Berlaymont, het hoofd van de Raad van Financiën, en Philippe d'Ongnies. Eerstgenoemde was aan de Egmonts verwant en de tweede eveneens⁸⁵. Reeds De Schrevel noemde in 1928 Philippe d'Ongnies «tuteur» van Filips Willem, zonder te vermelden waarvandaan hij deze wetenschap had⁸⁶. In ieder geval kan men concluderen dat Oranje en de Brugse hoofdbaljuw elkaar uiteraard goed kenden en in verbinding met elkaar stonden. Dit blijkt dan ook uit wat zich afspeelde in 1578 en 1579. Daarover heeft De Schrevel een bijna vergeten uiteenzetting gepubliceerd, waarvan wij hier de inhoud voor het gemak van de lezer kort weergeven⁸⁷.

85. Aldus P. SCHERFT, *Het sterfhuis van Willem van Oranje*. Leiden 1966, 2-3 ; 192 nt 456. A.W.E. DEK, *Genealogie der heren en graven van Egmond*. 's-Gravenhage 1958, spreekt op p. 54 van een Gerard van Berlaymont (†1476) en op p. 61 van Karel ; zie ook p. 68, waar in één van de 16 kwartieren van Anna van Egmont als laatste Maria van Berlaymont wordt genoemd (†1529), dochter ? van Gerard. Over de familie d'Ongnies spreekt Dek niet, maar bij JAPIKSE, *Correspondentie*, 7, staat een humoristische, doch raadselachtige brief van de prins aan Anna van Egmont, dd. 7 juni [1552], waar sprake is van een dikke en stijfhoofdige «Monsieur Dongnies», die wel bekend is zowel aan Anna als aan haar moeder. Waarop Japikse zijn toelichting baseert dat hier sprake is van Adriaan d'Ongnies, heer van Willerval, Fillomez of Philomes, enz. is niet duidelijk. Hij huwde met Johanna de Rosimbos (Heneg.), die Fillomez aanbracht. Zijn oudste zoon was Robert d'Ongnies, heer van Fillomez. Deze werd op 19 december 1576 door de Staten Generaal aangewezen om alleen naar de duitse vorsten te gaan «pour rompre les desseigns, estans contraires à ceulx des Estatz». Stelt men dat deze nog in 1553 is geboren, dan zou hij 23 jaar geweest zijn, hetgeen voor zulk een betrekkelijk belangrijke opdracht nogal jong lijkt ; vermoedelijk is Robert dus vóór 1552 geboren. Zie J. GAILLIARD, *Bruges et Le Franc ou leur magistrature et leur noblesse*. I (Bruges 1857), 382-383. JRSG, I, 80. In 1552 kan geen sprake zijn van Philippe d'Ongnies, omdat deze slechts één kind had, een dochter Margaretha, die in 1564 te Brugge in het huwelijk trad (GAILLIARD, *t.a.p.*, 371-372) ; zij moet dan vóór 1552 zijn geboren. Uit Oranje's brief is wel duidelijk dat de door hem bedoelde d'Ongnies vóór 1552 in de naaste omgeving der Egmonts heeft vertoefd.

86. A.C. DE SCHREVEL, *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre 1577-1584*. 3 dln. Bruges, 1921-1928, t. III, p. XII.

87. A.C. DE SCHREVEL, *Rectifications historiques II*, in : *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 69 (1926), 271-287 ; Occupation de l'Ecluse. Zie ook DE SCHREVEL, *Recueil*, I, 242-244.

Door verkoop vanwege Filips II bij akte van 5 maart 1565 was het stadje Sluis particulier eigendom geworden van Brugge ; het kasteel was aan de koning gebleven. De bevolking koos later partij voor Oranje. Toen Don Juan erin had toegestemd de vreemde troepen weg te zenden, gold dit vanzelfsprekend ook voor Sluis. De soldaten van het kasteel werden afgedankt op 15 december 1577 ; tot op die datum werd hun soldij betaald. Van dat moment af kon het kasteel zonder meer door Brugge bezet worden ; er waren immers geen troepen meer. Na de slag bij Gemblours (Gembloux) op 31 januari 1578, waarin Don Juan en Alexander Farnese de troepen der Staten - Generaal vernietigend hadden verslagen, kwamen op 6 februari daaraan volgend enige notabele burgers van Brugge zich bij hun schepenen vervoegen met het advies te voorzien in de veiligheid van Sluis en Damme. Zij wisten al te zeggen dat zij hierover contact hadden gehad met Philippe d'Ongnies, die het met hen eens was. In de middag keurden de schepenen de bezetting van het kasteel te Sluis goed onder voorwaarde dat de vrijwilligers die zich daarheen zouden begeven, onder d'Ongnies zouden dienen en trouw zouden zweren aan Filips II, aan de stad Brugge en aan de gouverneur als kapitein van het kasteel. Op 12 februari verklaarde Oranje zich hiermee eens. Op welke datum precies de bezetting plaats had, is onbekend, maar op 24 februari was zij al achter de rug.

Op 20 maart 1578 nam Gent onder leiding van Frans van de Kethulle, heer van Ryhove, bij verrassing Brugge in ; ook hier werd een calvinistische republiek gevestigd⁸⁸. Ruim een jaar later, op 16 juni 1579, maakte Gent zich ook meester van Middelburg in Vlaanderen, waar Philippe d'Ongnies toen bevelhebber van het kasteel was. Toen de Gentenaren het kasteel opeisten,

88. Hierover eveneens DE SCHREVEL, *Rectifications*, 287-330, die opmerkt dat het verhaal zoals dat voorkomt in de *Mémoires Anonymes sur les troubles des Pays-Bas 1565-1580* ... par J.B. BLAES, 5 dln. Bruxelles 1859-1866, II, 208 van begin tot eind fout is. Ook DE SCHREVEL, *Recueil*, t. III, p. VII-IX.

Ryhove was gehuwd met Isabelle de Prudhomme ; het was haar derde huwelijk. De eerste maal was zij de echtgenote van François d'Ongnies, heer van Quesnoy, die in 1549 voor het laatst burgemeester der schepenen van Brugge was geweest (GAILLIARD, *t.a.p.*, 375-376). François d'Ongnies was een leeftijdgenoot van de vader van Philippe, die in 1545 overleed als gouverneur van Doornik.

had hij geantwoord dat zijn garnizoen voldoende was om de plaats te bewaren tegen onze vijanden «voor de Staten ende myn heere de prince van Oranje» en was van mening dat die van Gent reeds vrienden waren. Niettemin voerde men hem gevatkelijk naar Gent⁸⁹. In augustus kwam Oranje in de stad; hij bleef er tot 1 september en ging toen naar Brugge. Hij nam Philippe d'Ongnies, eertijds gehouden voor uiterst koningsgezind, als vrij man mee⁹⁰.

89. DE SCHREVEL, *Recueil*, t. III, 626-630, met name 627 en 630.

90. DE SCHREVEL, *Recueil*, t. III, p. X.

BIJLAGE I

Instructie van Willem van Oranje voor Arend van Dorp en Pieter de Rijcke als zijn afgezanten naar Gent, naar verschillende heren aldaar en naar de Vier Leden van Vlaanderen (zie boven, blz. 13).

Middelburg, 1576, september 27

Instruction pour les sieurs Van den Dorpe et De Rycke, suyvant laquelle ilz auront à se regler, de la part de Monsieur le Prince.

Premièrement. S'en iront trouver en diligence Monsieur d'Haussy, monsieur d'Embyse et l'avocat maistre Michel de Backere, et leur feront veoir les copies des lettre et instruction, envoyées ce jourd'huy à son Excellence de la part de Monsieur le conte du Roeux par le s^r. de Strasselles.

Sur quoy leur remonstreront que son Exce les a envoiés pardelà, pour par ensemble adviser quel ordre il sera bon de tenir, affin que toutes choses puissent estre conduictes en telle sorte que nul inconvenient ny dissension en advienne, ayant esgard à ce que touche le bien du pays en général ;

Qu'ilz se trouveront soit vers Monsieur le conte du Roeux ou bien vers les députés des Quatre Membres du pays de Flandres, et le magistrat de la ville de Gand, ou autrement ainsi qu'ilz verront convenir, et feront entendre audit s^r. conte et lesdits députez de Flandres, que son Exce a veu ce que ledit s^r. conte luy a mandé ce jourdhuy par sadite lettre et instruction envers lesquelz néantmoins ilz feront instance affin que l'instruction baillée audit De Backere, le xxij de ce mois, soit ensuivie et sorte son effect selon sa teneur, et dont la copie va cy jointe.

Item, ilz admonnesteront aussi les deputez dudit Flandres qu'ilz facent par tous moiens qu'ilz ayent à leur commandement les villes de Dunckercke, Nieuport et Oostende.

Et que sy ilz se trouvent trop de difficultez pour le regard du chasteau et ville de l'Escluse, tachent d'induire lesdits députez affin qu'ilz veullent bailler Dunckercke et Nieuport.

Item, et pour retrancher doresenavant toutes plainctes des habitans d'ung costé et d'aultre, ilz requierent lesditz s^r. conte ou députez, qu'ilz facent pardelà inhibitions à leur gens de ne faire acte d'hostilité sur ceux qui sont soubz l'obéissance de son Exce, et icelle fera le mesme pour le regard de ce pays.

Et qu'avant partir ilz donneront charge au s^r. Van den Tymple d'obéir ou à monseigneur du Reulx ou ausdits députez des Quatre Membres de Flandres, selon qu'ilz trouveront mieux convenir.

Finalement. Que son Exce se rapporte à ce qu'ilz feront pour le regard du contentement du peuple de pardecà et pour l'assurance des gens de guerre⁸⁴.

Et outre qu'ilz insistent vers ceulx que dessus, affin qu'ilz commandent quelques trois ou quatre cens pionniers des villaiges d'autour Le Sas, pour en diligence se fortifier ledit Sas.

Et qu'ilz entendent aussy, s'ilz ne demandent d'avantage de compagnies que celles qui sont esté envoyées.

Fait à Middelb[ourg] ce xxvij^e de septembre 1576.

(Eigenhandig) Guille de Nassau

's-GRAVENHAGE, Algemeen Rijksarchief :
Collectie Van Dorp, nr. 1339

BIJLAGE II

Instructie van Willem van Oranje aan zijn niet met name genoemde afgezanten naar de graaf van Roeulx met verzoek om een definitief antwoord (zie boven, blz. 18).

Poincten ende articlen by de ghedeputeerde van myn heere den Prince van Orangen ghepresenteert an myn heere den Grave van Reulx, Gouverneur van den lande ende Graefschepe van Vlaenderen daerup de voorn. ghedeputeerde verzoucken in den name van zyne Excellencie resolutive andwoorde.

In den eersten dat up den xxij^{en} dess maent lestleden van wegghen den voors. heere den Grave, heeren van Ognies, Moscron, Erpe ende Eecke zo over heml[ieden] als den Vier Leden slandts van Vlaenderen, by den heere van Haussy anghebrocht es gheweest omme te reysene by mynen heere den Prince omme van zyne Excie te verwerven zeker tamelic secours teghenen den Spaenignarden, perturbateurs van den ghemeene ruste ende welvaeren van den lande, conforme der instructie den voors. heere van Haussy in handen gegeven, by den voors. heeren onderteeckent ende naderhandt ghecommuniqueert den voors. Vier Leden.

Up welck verzouck ende anmeerckende zyne Excie den noodt der burgheren der Stadt van Ghendt breeder wtghedruet by der missive van den voors. heere Grave ende trapport danof by den zelve heere van Haussy ghedaen in conformiteyt van den voors. zynder instructie, heeft zyne Excie gheacordeert tsecours zo van oorlogsvolck als van geschutte metter équipage daertoe behoorende als ghespecificeert es in zekere schriftelicke instructie by zyne Excie den voors. heere van Haussy ghelevert omme an den voors. heere Grave te behandigen zo gheschiet es. Alles onder conditie ende toesech van den heere van Haussy dat zyne Excie in verzeckertheyt van dien zoude ghelevert worden tcaesteel ende stede van den Sluus tot eene retraicte ofte passage alleenlick naer tluuyden ende vermellen van der instructie namelic in verbis «avecq ferme espoir».

Waerop zijne Excie haer betrouwende, zo dezelve instructie angaende de voors. assurance es generale ende indiffinitive, ende in desen handelende opentlic ende zonder eenighe diffidentie heeft etlicke vendelen knechten met zekere stucken gheschut ghedaen schepen ende te lande doen stellen up tSas ende van daer doen conduiseren tot binnen der stadt van Ghendt, up tgoet betrouwen twelc zyne Excie hadde zo up den heere Grave als andere heeren, den heere van Haussy wtgeschicket hebbende, als de beloofde verzeckertheyt.

Dan zyne Excie van weghen den voors. heere den Grave zo by zyne briefven als zekere instructie naderhand den heere van Strassele gegheven, verwitticht zynde dat de voors. heere van Haussy int verzoucken van den voorn. secourse zoude hem vergeten ende gheexcedeert hebben zynen last ende commissie, ende dat duer faulte van de voors. onschadelicke verzeketheyt alreede onder de Staten van Holland ende Zeeland ende hare ghemeente metgh[aders] ttrychvolck (twelck hem laet duncken alhier gheengagiert te zyne zonder de zelve verzeketheyt) een achterdyncken ghecauseert es, als dat men met zyne Excie anders handelt dan ter goeder trouwen, daertoe ooc ghemoveert zynde duer de briefven ende instructien naer date van de instructie van den heere van Haussy zyne Excie behandicht, heeft zyne Excie graden gevonden te schickene zyne ghecommitteerde an mynen voors. heere den Grave ten fyne de voors. verzekethede zoude moghen gheeffectueert wesen, ofte by faute van dier dat de voors. vendelen metter voors. artillerie in zulcke verzekethede zoude mogen wederkeeren als die ghecommen waeren.

Hebbende nietmin de voors. gedeputeerde zyne edelheyt wel willen verzekeren van de uprechte ende gansche intentie van zyne Excie die niet en studeert dan te promoveren tghemeen welvaeren ende prosperiteyt van den generalen lande twelck men wel zekerlic verhoopt duer tvertrecken van de Spaingnarden ende de goede resolutie die alsdan by de ghemeene Generale Staten van den lande legittimelic gheconvoceert zal ghenomen ende ghesloten worden.

Ende want tselve al zoude moghen verhindert worden duer twechvoeren van de voors. secourse ende tdoen achterhouden de ghene die men noch herwaerts zoude moghen schicken, ghemeerct tselve secours zo hier binnen dese stede als ten platten lande menichfuldelic wordt verzocht ende by den volcke int ghemeene angeroupen omme promptelic te wederstaene de invasiën ende overvallen van de vianden, zo hebben de voors. ghecommitteerde gheprotesteert ende protesteren by desen dat zo verre in deze respecte eenich inconvenient ofte schade ghebuerde dat zyne Excie danof voor God ende den meynschen ontschuldicht ende gheexcuss[eer]t zal wesen.

Niet willende ooc de voors. ghedeputeerde U.E. verswyghen boven de demonstra[cij]e van de goede affectie van zyne Excie dat dezelve wel gheraden zoude vinden omme correspondentie in goede verzeketheyt met elcanderen ende in zunderheyt met die van Ghend te houden, een steercte up tvoors. Sas te maeckene, ter bewaernesse van den welcken zyne Excie ooc presenteert een vendel crychvolc aldaer te zenden.

's-GRAVENHAGE, Algemeen Rijksarchief :
Collectie Van Dorp, nr. 1338 (niet volledig ;
geen handtekening van Oranje)

BIJLAGE III

Burgemeesters en schepenen van Nieuwpoort aan de (afgevaardigden der) Staten-Generaal te Gent (zie boven, blz. 20-21).

Nieuwpoort, 1576, november 6

Messeigneurs,

Ayant receu voz lettres du penultiesme jour du précédent mois d'octobre dernièrement passé, nous avons trouvé convenir de renvoyer cestes, pour voz seignories faire entendre nostre intention.

Et quant est que nous requerez pour noz propres biens, le commun salut de tous et de la patrie qu'eussions à admectre et recepvoir la ville de Noeuport le prince d'Orenge, ses gens ou députez pour son assurance et causes contenues ausdictes lettres sans obstacle, delay ou retardement, aussy tost que ledict prince aura satisfait à certain acte sur la restitution de ladite ville,

plaira scavoir voz seignories que nous comme toujours, bon subiectz de Sa Majesté royalle sommes prestz en toute révérence et dévotion d'obtemperer et obeyr à sadicte Majesté et son Conseil d'Estat, ensemble acquiescer au bon plaisir des Estatz de ses pays, par où entendront vosdictes seignories que de nostre part en ce qu'elles requierent ny aura faulte, estant advertys de l'accomplissement de ladite acte de la part dudict prince.

Priant humblement vosdictes seignories à l'entrée audict prince, ses commis ou députez, estre mis si bon ordre que ladite ville plus longtemps charge qu'aucune ville maritime de Flandres ny les bourgeois et inhabitans d'icelle, ne resistent aucuns inconveniens ou déniement plus chargez à la dédition de ladite ville que aultres villes non données de ces pays pour assurance dudict prince, espérant qu'en cest endroit pour conformité de raison aurez si bon et soigneulx regard que n'aurons occasion pour cest effect noz rendre plainctyfs vers voz seignories.

A tant, messeigneurs, après noz humbles recommandations à voz seignories, prions le souverain seigneur Dieu vous octroyer sa sainte grâce.

De Noeuport en Flandres, le vj^e jour de Novembre 1576.

Les bourgmaistres et eschevins de la ville
de Noeuport tous vostres, en suite
le commandement

J. Ogiers

Twee onderzoeken over Vlaanderen

(Adres :) A Messieurs noz Messieurs des Estatz assemblez en la ville de Gand

(Andere hand :) Nieuport

's-GRAVENHAGE, Algemeen Rijksarchief :
Collectie Van Dorp, nr. 1340 (origineel)

CATECHISATIE EN ZONDAGSSCHOOL OP HET ZUID-WESTVLAAMSE PLATTELAND. RENINGELST, 1645-1880

R. BARBRY

Door het koninklijk besluit van 27 mei 1880 werd het beheer van de fundaties die het financiële substraat van de zondagsschool van de Sint-Vedastusparochie in Reningelst vormden, overgedragen aan het gemeentebestuur. Met dit besluit eindigde het specifieke bestaan van een instelling die, in verschillende vormen, iets meer dan twee eeuwen in het dorp zowel een liefdadige als een pedagogische functie vervuld had. De zondagsschool, die al sedert jaren slechts een aanvullende functie t.o.v. het dorpsonderwijs inhield, werd nu al vlug een soort «patronaat», dat nog wel enkele leeractiviteiten omvatte, maar vooral door het organiseren van gezelschapsspelen op zondagmiddag, probeerde de jeugd van de straat te houden. Dit was een evolutie die in heel het land was waar te nemen¹.

De Reningelstse zondagsschool was geen uitblinker in haar soort. Zij was eerder een typische vertegenwoordiger van dergelijke instellingen op het platteland. Wij willen dan ook met de beknopte reconstructie van haar geschiedenis en enkele detailbeschrijvingen en -analyses een bijdrage leveren tot de exemplarische studie van een onderwijsvorm die, in de XVIIIde en de XIXde eeuw in Vlaanderen frequent voorkwam maar waarover slechts weinig concreet longitudinaal onderzoek verricht werd.

1. W. VAN DIENDEREN, *De zondagsschool in België in de 19de eeuw. Een terreinverkenning*, (onuitg. licentiaatsverhandeling), Leuven, 1973, p. 225.

In de bedoeling van de «ontwerpers» was zij een vorm van kerkelijke leerplicht. Daar de school in het algemeen naar leerinhoud als naar geest een element was van de Contrareformatie², en dit tot in de XVIIIde eeuw bleef³, geldt dit ipso facto voor de zondagsschool, die door het episcopaat gezien werd als het veralgemeende catechisatieinstituut bij uitstek. Daarom zullen wij eerst de toestand van de geloofskennis onderzoeken alsook de algemene reglementeringen inzake onderwijs in de zondagsscholen, uitgevaardigd door de kerkelijke overheid. Onze aandacht gaat vooral uit naar het bisdom Ieper.

Voor de concrete situatie van de zondagsschool van Reningelst hadden wij het geluk te kunnen beschikken over archiefbronnen die praktisch de hele periode van 1645 tot 1880 omvatten⁴. Zij bevatten vooral veel gegevens van administratieve, financiële en materiële aard. Soms laten zij toe ook iets van de pedagogisch-didactische vormgeving beter te begrijpen.

De keuze van de beide grensjaartallen werd bepaald, enerzijds door het stichtingstestament van de eerste zondagse Catechismus in 1645, anderzijds door het bovengenoemde koninklijk besluit van 1880.

2. M. CLOET, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, (Universiteit te Leuven. Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5e reeks, deel 4), Leuven, 1968, p. 420.

M. DE VROEDE, *Volksonderwijs en maatschappij in België en Nederland van de zeventiende tot het begin van de twintigste eeuw. - Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 1977, p. 182-183.

3. M. DE VROEDE, *Van schoolmeester tot onderwijzer. De opleiding van de leerkrachten in België en Luxemburg van het eind van de 18de eeuw tot omstreeks 1842*. (Universiteit te Leuven. Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie, 5e reeks, deel 7), Leuven, 1970, p. 66.

4. PAROCHIEARCHIEF ST VEDASTUS. RENINGELST, verder afgekort als PAR. GEMEENTEARCHIEF. RENINGELST, verder afgekort als GAR. Reningelst, arr. Ieper, is sedert de fusies van gemeenten van 1.1.1977 deelgemeente van Poperinge. Eertijds behoorde het tot het bisdom Ieper en maakte altijd deel uit van de dekenij Poperinge.

§ 1. Geloofsonwetendheid en kerkelijk onderwijsbeleid in het bisdom Ieper⁵

Hoe groot de onwetendheid inzake geloofszaken in de XVIde eeuw was, is moeilijk in exacte termen uit te drukken. Ze heeft de verspreiding van de ideeën van de Reformatie aanzienlijk vergemakkelijkt⁶. Het ontstellend gebrek aan geloofskennis was geen lokaal verschijnsel, maar bedreigde de hele Westerse Christenheid. Dit gebrek was groter bij de armen dan bij andere bevolkingsgroepen en het was veelal erger op het platteland dan in de stad⁷. Heel dikwijls werd de godsdienstige onwetendheid gecompenseerd door allerlei praktijken die in de opvattingen van de Hervormers superstitie waren, of zij gaf aanleiding tot het reactiveren van menige verdoken heidense gewoonte⁸. Het kan niet geloochend worden dat de Kerk in gebreke was gebleven i.v.m. de catechisatie⁹ en aldus zelf medeverantwoordelijk was voor de snelle verspreiding van de Reformatie.

Weliswaar had de wereldlijke overheid een reeks plakكاتen en ordonnantiën uitgevaardigd¹⁰ betreffende de rechtgelovigheid van de schoolmeesters en het gebruik van goede boeken, doch deze konden slechts een mogelijk effect hebben bij die kinderen die reeds de school bezochten. Voor het verhelpen van de onwetendheid waren zij slechts van secundair belang.

5. Omdat er t.a.v. de kerkelijke onderrichtingen inzake zondagsscholen niets veranderde na het concordaat van 1801 noch na de herstructurering van de bisdommen in 1834 zal er geen speciale melding gemaakt worden van deze nieuwe kerkelijke indelingen.

6. Zie o.a. A. PRUVOST, *Ecoles dominicales en Belgique*, - *Collection de précis historiques*, VIII, 1859, p. 188-189.

7. J. DELUMEAU, *Un chemin d'histoire. Chrétienté et christianisme*, 1981, p. 7-8.

8. *Ibid.*, p. 51-79 ; p. 116-122.

9. *Ibid.*, p. 74.

10. O.a. plakكاتen van 1526 en 1546, ordonnantie van 1550, in *Tweeden druck van den eersten bouck der ordonnancien, Statuten, Edicten ende Placcaerten soo van weghen der Keyserlycke ende Koninghlyke Maiesteyten als heurlieden doorlughtigheste voorsaeten ; graven ende graefsedes van Vlaendren : nieuwelingsh vermeerdert met doorgaende marginale aenwysinghen en volkommentafel*, Gent, 1639, p. 106, 140, 168.

Het probleem was nochtans prangend. Het analfabetisme beïnvloedde duidelijk de wijze van catechiseren en herleidde die tot een mondeling lesverloop¹¹. Daaruit ontstond een vrij gebrekkige geloofskennis, met weinig steun van het geschreven woord, maar vooral veroorzaakt door het enorme schoolverzuim in het gewone dagonderwijs. Dit verzuim bestond zowel in het volledig wegblijven van school als in de korte duur en de onregelmatigheid van de scolarisatieperiode, dikwijls beperkt tot de wintermaanden.

Omdat de bestaande catechisatie absoluut ontoereikend was gaven de bisschoppen via de Synoden onderrichtingen om een onderwijsvorm te creëren die rekening zou houden met het grote schoolverzuim op de gewone wekdagen.

Het Provinciaal Concilie van Mechelen besteedde in 1570 hieraan veel aandacht. Onder voorzitterschap van Rythovius¹², eerste bisschop van Ieper, werkte het een geheel van maatregelen uit die moesten gestalte geven aan nieuwe catechisatiepogingen¹³.

De bisschoppen gingen uit van de vaststelling dat arbeidsbezigheden verhinderden dat alle kinderen de gewone school bezochten en dat ook de ouders niet bekwaam waren ze zelf te onderwijzen. Daarom moest men op zon- en feestdagen alle kinderen bijeen brengen om ze de eerste beginselen van het geloof, het Onze Vader, het Symbolum en andere geloofszaken in de moedertaal te doen leren. De pastoors of kapelaans werden geacht de nodige uitleg te geven, aangepast aan de kinderen. Niettegenstaande de zondagsschool duidelijk als catechisatieinstelling gedacht werd, mocht toch ook het lezen en schrijven aangeleerd worden, wellicht als ondersteuning van de catechismuslessen. Jongens en meisjes moesten bij voorkeur gescheiden onderwezen worden, door geschikte mannen en vrouwen. Zo men geen geschikt lokaal had, mocht de kerk als school gebruikt worden.

11. J. DELUMEAU, *o.c.*, p. 128, 165.

12. Martinus Rythovius, *1511-†1583, bisschop van Ieper vanaf 1561.

13. *Statuta in synodis Episcopatus Yprensis et decreta per Rev. mos. Dominos Episcopos ejusdem reimpressa*, Antwerpen, 1673, verder afgekort als *Statuta*. Daarin opgenomen p. 175-179: *Extractum ex Concilio Provinciali Mechliniensi sub titulo DE SCHOLA DOMINICALI*.

In de opvatting van de bisschoppen moest het bijwonen van de zondagsschool een verplichting zijn. Bij nalatigheid zou de steun van de armentafel onttrokken worden. Om de maatregelen te voltooien werd de hulp van de wereldlijke overheid ingeroepen, b.v. voor het verbieden van allerlei bijeenkomsten en danspartijen die de jeugd van de zondagsschool zouden weghouden. Deze beschikkingen van het Mechelse Concilie van 1570 vormden als het ware de kerkelijke basiswetgeving waarop de zondagsscholen zouden gesticht en in stand gehouden worden tot het einde van de XIXde eeuw. In 1577 verwees de Synode van Ieper¹⁴ expliciet naar deze beschikkingen en voegde er heel weinig aan toe¹⁵. Ook in 1609 werd niets specifiek gewijzigd¹⁶.

Beide diocesane synodes beschouwden de zondagsschool als noodzakelijke vervangster van het gewone onderwijs en het is dan ook gerechtvaardigd te aanvaarden dat de catechetische inhoud en vormgeving die gold voor de gewone school, evenzeer voorzien waren voor de zondagsschool.

De wereldlijke overheid bekrachtigde de bisschoppelijke beslissingen door instructies en plakkaten. Zo verordende Alexander Farnese in 1580 dat in elk dorp zowel een gewone als een zondagsschool gratis onderwijs moest verstrekken¹⁷. In een plakkaat van 1608 bevelen de aartshertogen Albrecht en Isabella uitdrukkelijk het oprichten van zondagsscholen, daar waar het nog niet gebeurd was¹⁸. De plaatselijke overheden moesten de bis-

14. *Statuta*, p. 139-143.

15. Werden voorgeschreven : Onze Vader, Weesgegroet, de geloofsartikelen, de geboden van God en de Kerk, de biecht.

16. *Statuta*, p. 210-213.

17. FONTAINE DE RESBECQ, *Histoire de l'enseignement primaire avant 1789 dans les communes qui ont formé le département du Nord*, Rijsel, Parijs, 1878, p. 29.

18. *Tweeden plaetaetbouck inhoudende diversche Ordonnantiën, Edicten ende Placaeten van de Conincklicke Ma. ten ende haere deurluchtighe Hoocheden, Graven van Vlaendren, Metsgaeders van heurliederer Provincialen Raede aldaer, ghepubliceert inden voorghenomden Lande van Vlaenderen t' zedert den jaere vyfthien hondert t' zestich tot ende metten jaere zesthien hondert neghentwintich*, Gent, 1609, p. 128.

schoppen hierbij helpen, alsook bij het innen van gelden bestemd zowel voor de oprichting als tot salaris van schoolmeesters en -meesteressen.

Na de vergadering van de dekens van het bisdom Ieper op 2 en 3 oktober 1630, vaardigde bisschop Chamberlain¹⁹ nieuwe statuten uit, waarin een hoofdstuk over de scholen onder de titel *De Scholis et Catechismo*²⁰. In de 31 paragrafen van dit hoofdstuk werd nergens de term *schola dominicalis* vermeld. Er werd echter zeer uitvoerig ingegaan op zowel de inhoud van de catechisatie als op de wijze waarop het catechismusonderricht moest georganiseerd en gegeven worden. Deze richtlijnen zijn van uitzonderlijk belang omdat zij gedetailleerde informatie geven over de catechetische taak van de clerus²¹, alsook over de didactische opvattingen die het catechismusonderricht bepaalden in de vroege XVIIde eeuw.

Het hele hoofdstuk is doordrongen van het dominante belang van de onderrichting in vroomheid en goed gedrag. Lezen en schrijven zijn slechts ondergeschikt²².

De paragrafen I t.e.m. XVI brengen een aantal oude voorschriften in herinnering en schenken verder bijzonder veel aandacht aan vormen van uiterlijke vroomheid, zoals het kruisteken maken, knielen bij het kerkbezoek, enz. Ook onderrichtingen voor schoolmeesters die hun leerlingen naar de Catechismus begeleiden zijn erin vervat²³.

De paragrafen XVII en XVIII bevatten een aantal voorschriften voor de pastoors. Zij moeten één maal per maand de school bezoeken, het lezen en schrijven nagaan en de vroomheid controleren. Zij moeten ook een korte ondervraging houden over de

19. Georges Chamberlain, *1576-†1634, 6de bisschop van Ieper vanaf 1627.

20. *Statuta et Ordinata a Reverendissimo Domino, Episcopo Yprensi, in congregatione Decanorum suae Dioecesis, habita Ypris secunda et tertia Octobris M.DC.XXX*, - *Statuta*, p. 340-354.

21. P. DECLERCK, *De priesteropleiding in het bisdom Ieper (1626-1713)*, - *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge*, deel CV, jaar 1968, Brugge, 1969, p. 49.

22. *Statuta*, p. 345.

23. *Statuta*, p. 340-346.

eerste geloofsbeginselen, de gebeden en het biechten en ook werven voor de Catechismus en de volgende catechismuslessen aankondigen. Zij moeten lijsten aanleggen van die kinderen die bekwaam zijn de Catechismus te volgen. Zij moeten onderscheid maken tussen schoolgangers en niet-schoolgangers en deze lijsten indelen per wijk en familie²⁴.

Vooraf de paragrafen XXIII t.e.m. XXVII bevatten een schat aan didactische voorschriften voor de Catechismus²⁵ waarin voorgeschreven boeken moeten gebruikt worden²⁶.

Een catechismusles bevat best drie delen. In een eerste deel wordt het kruisteken gemaakt en de voornaamste gebeden opgezegd. De catechist ondervraagt over de grondbeginselen en geeft uitleg en hulp om te antwoorden aan wie het niet kan. Hij zal ook bijzondere aandacht besteden aan de onkundigen en niet-schoolgangers. Dit duurt ongeveer een kwartier. In een tweede deel organiseert hij wederzijdse bevraging van een les of gedeelte ervan door verschillende leerlingparen. Van tijd tot tijd zal hij enkele antwoorden kort herhalen en uitleggen.

Het derde lesgedeelte is het voornaamste: de catechist geeft uitvoeriger uitleg. Die zal hij voorbereiden door voor zichzelf korte vraagjes met antwoord te formuleren en te illustreren met voorbeelden en gelijkenissen. Eenmaal op deze manier voorbereid, zal hij dezelfde vraagjes stellen aan de leerlingen, te beginnen bij de meest geïnteresseerden. De schuchteren en vreesachtigen zal hij helpen en met een woord stimuleren tot het goede antwoord. Soms zal hij antwoorden helpen vervolledigen en herhalen. Wanneer een kind toont dat het enigszins begrijpt, dan zal hij het feliciteren. Hij zal rekening houden met de geschiktheid van de leerlingen, vooral ook met degenen die minder knap zijn van verstand of geheugen. Op het einde zal hij een les aanduiden voor de volgende Catechismus. In grotere lokaliteiten kan een plechtige catechismuswedstrijd met prijsuitdeling gehouden worden in aanwezigheid van de wereldlijke overheid.

24. *Statuta*, p. 346-347.

25. *Statuta*, p. 349-352. Met bijzondere dank aan dhr. Daniël Herman, lic. Klass., die zorgde voor een nauwkeurige vertaling van deze paragrafen.

26. De belangrijkste schoolboeken zijn: *ABC oft Beghinsel der Wijsheydt* en de Mechelse catechismus. Zie *Statuta*, p. 342.

De paragrafen XXVIII tot XXXI bevatten vooral vermaningen t.a.v. de zware verantwoordelijkheid van de parochiepriesters voor het catechismusonderricht²⁷.

De onderwijsvoorschriften illustreren een aantal pedagogisch-didactische opvattingen van de auteurs. Vanuit de gememoriseerde tekst moet eerst eenvoudige, later meer gedetailleerde uitleg en commentaar gegeven worden. Bij deze *concentrische behandeling* moet aandacht geschonken worden aan alle kinderen, ook de meest onwetende. Men mag geen overdreven eisen stellen, maar zich *aanpassen aan de bekwaamheid* van de individuele leerling. Deze *differentiële aanpak* mag echter niet verhinderen dat een stuk *kernleerstof* door iedereen moet verworven worden : de gebeden en eerste geloofsbeginselen. De catechist moet de leerstof in *kleine stapjes* indelen en *concretiseren* door voorbeeld en gelijkenis. Door *bemoediging* en *hulp* bij het antwoorden zal hij de zwakste leerlingen stimuleren²⁸.

Hebben deze goed doordachte pedagogische voorschriften alsook de synodale richtlijnen van de XVIIde eeuw de toestand van de geloofskennis verbeterd ? Werden de ouders beter gemotiveerd of gedwongen hun kinderen naar de zondagse Catechismus of zondagsschool te zenden ? Waren de leerresultaten beter ?

Het ontbreken van de term *schola dominicalis* in de onderrichtingen van 1630 zou er kunnen op wijzen dat het oprichten van dergelijke scholen een mislukking was. Er is echter niet zoveel verschil tussen zondagsschool en zondagse Catechismus²⁹. Misschien alleen maar het ontbreken in de Catechismus van lees- en schrijfonderricht en de prijsuitdelingen.

Concrete getuigenissen over de toestand op het platteland m.b.t. de resultaten van de catechisatie in het bisdom Ieper zijn echter vrij schaars. Zo noteert pastoor Vandendorpe van Nieuwkerke³⁰

27. *Statuta*, p. 352-354.

28. Voor deze samenvatting gebruiken we een aantal vaktermen uit de hedendaagse onderwijskunde.

29. T. MORREN, *Het onderwijs in het decanaat Diest tijdens de 17de eeuw*, (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, Publicatie nr. 62), Leuven, 1981, p. 74-75.

30. Nieuwkerke, arr. Ieper. Nu deelgemeente van Heuvelland.

een bestraffende maatregel van de Wet in 1616 : een boete van 9 s . par. voor iedere keer dat kinderen niet naar de zondagse Catechismus gaan³¹. Voor 1637 vermeldt hij een positieve maatregel : 6 penningen par. aan elk kind dat naar de Catechismus gaat³². Maar voor 1643 schrijft hij dat de sermoenen weinig uithaalden omdat de mensen «ongeleert waeren in de beginselen van onsen h. godsdienst», zodat de Wet het bijwonen van de Catechismus weer onder dwang moest bevelen : onthouden van de armensteun voor de arme kinderen en een boete van 10 s. par. voor de rijken³³.

Ook in het meer stedelijke Poperinge besliste de Magistraat op 20 oktober 1663 tot het oprichten van een zondagsschool voor de arme jeugd met als dwangmaatregel het onthouden van de armensteun³⁴. Goed functionerend zondagsonderwijs bestond dus ook daar niet.

Zowat overal zal de toestand ongeveer dezelfde geweest zijn. Bij het begin van de XVIIde eeuw werd het catechismusonderwijs nog verwaarloosd. Het verbeterde echter beduidend in de 2de helft van de eeuw³⁵. Echte zondagsscholen bleven echter nog een zeldzaamheid³⁶. Uit de visitatieverslagen van bisschop Delvaux³⁷ blijkt, dat in de eerste helft van de XVIIIde eeuw in het bisdom Ieper in twee derde van de parochies elke zondag Catechismus wordt gehouden. In ongeveer één derde gebeurt dit om de veertien dagen afwisselend met de preek en slechts in een paar parochies is er noch preek, noch Catechismus³⁸. In de de-

31. *Het Handboek van P.J. Vandendorpe, pastoor van Nieuwkerke (†1730-†1806)*, Uitg. Jozef Geldhof, Brugge, 1974, p. 52.

32. *Ibid.*, p. 56.

33. *Ibid.*, p. 60.

34. STADSARCHIEF. POPERINGE, *Resolutiën van 1631-1665* : «... van nu voorts...».

35. M. CLOET, *o.c.*, p. 396.

36. T. MORREN, *o.c.*, p. 73 ; M. CLOET, *o.c.*, p. 410.

37. Willem Delvaux, †1681-†1761, 16de bisschop van Ieper vanaf 1730.

38. A. VAN CLOOSTER, *Aspecten van het kerkelijk leven in het Bisdom Ieper tijdens het Episcopaat van Willem Delvaux (1732-1761)*, - *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge*, jaar 1974, afl. 3-4, Brugge, 1974, p. 224.

kenij Poperinge was er in 1706 nog geen enkele zondagsschool³⁹ en in 11 van de 16 plattelandsparochies werd regelmatig catechismusonderricht gegeven door de pastoor of onderpastoor.

Over de kwaliteit van het onderricht en de leerresultaten is echter zo goed als niets geweten.

Het analfabetisme bleef groot. In drie plattelandsparochies van de dekenij Poperinge - Boeschepe, Godewaersvelde en Houtkerke⁴⁰ — werden van 1750 tot 1790 op een totaal van 1066 huwelijksakten er 481 (45 %) ondertekend door de bruidegom, echter slechts 300 (28 %) door de bruid⁴¹. En voor 1785 vermeldt Vandembroeke slechts 52,8 % geletterden in het Ieperse⁴². Ook voor het herhalen, opfrissen en inoefenen van de catechismus zullen vele kinderen de steun van het geschreven woord hebben moeten missen⁴³ of slechts onvolledig hebben kunnen doen functioneren.

In de loop van de XVIIIde eeuw deed zich een belangrijke kentering voor in de catechisatie op het Zuid-Westvlaamse platteland: er kwamen «echte» zondagsscholen tot stand, begiftigd met belangrijke fundatiekapitalen. In speciale lokalen werd, naast de catechismusles, vaak ook onderwezen in lezen (en schrijven) en vrome leken speelden hierbij een voorname rol.

De fundaties maakten het mogelijk prijsuitdelingen in te richten, die zowel stimulans tot bijwoning als uiting van liefdadig paternalisme waren. In de XIXde eeuw zal dit nog toenemen⁴⁴. In 1768 verscheen de *Instructio Pastoralis* van bisschop de Wavrans⁴⁵, waarvan de paragrafen LII en LIII handelden over de *schola dominicalis*⁴⁶. Na bijna twee eeuwen herhaalde deze in-

39. DEKENIJARCHIEF. POPERINGE (verder afgekort als DAP.), *Visitatio- nes decanales 1706*, register 84/2.

40. Nu Franse gemeenten, département du Nord.

41. FONTAINE DE RESBECQ, *o.c.*, p. 209.

42. C. VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk*, Beveren, Nijmegen, 1981, p. 272.

43. J. DELUMEAU, *o.c.*, p. 128.

44. W. VAN DIENDEREN, *o.c.*, p. 34.

45. Felix de Wavrans, °1714-†1784, 17de bisschop van Ieper vanaf 1762.

46. *Instructio pastoralis reverendissimi ac illustrissimi domini, Domini Episcopi Iprensi*, Ieper, 1768, p. 62-64.

structie praktisch ongewijzigd alle voorschriften van het Provinciaal Concilie van Mechelen van 1570. Bisschop de Wavrans wilde trouwens ook andere verwaarloosde of achterhaalde voorschriften terug invoeren, zoals de geloofsbelijdenis van de schoolmeesters.

Deze *Instructio* heeft niet onmiddellijk nieuwe zondagsscholen doen ontstaan maar veeleer de bestaande oude reglementering weer willen in voege brengen nu op enkele plaatsen dergelijke scholen tot stand gekomen waren, o.a. «De Looie» te Ieper in 1721⁴⁷, de zondagsschool van Reningelst in 1754⁴⁸ en deze van Proven in 1762⁴⁹. In 1769 waren er in de dekenij Poperinge op 16 plattelandsparochies, 7 parochies met een zondagsschool en 5 met een zondagse Catechismus⁵⁰. Door de *Instructio* werd vermoedelijk het schenken van fundatiekapitalen wel gestimuleerd.

Met de Franse Revolutie stopte de werking van de zondagsscholen maar de fundaties bleven bestaan, zodat vanaf het begin van de XIXde eeuw het onderricht weer op gang kwam. Overigens bleef men aanvaarden dat kinderen door werk belet waren naar de school te komen en dus maar 's zondags moesten geleerd worden. Op 25 januari 1832 verklaarde De Haerne in de Kamer van Volksvertegenwoordigers: «Ces écoles suppléent merveilleusement aux écoles journalières, en ce qu'une foule d'enfants des deux sexes, qui ne peuvent trouver le temps de s'instruire dans la semaine à cause du travail au quel ils doivent se livrer pour gagner leur pain, passent agréablement le dimanche en apprenant à lire et à écrire, et en s'instruisant dans la religion»⁵¹.

47. H. COLPAERT, *Korte geschiedenis van het lager onderwijs in Yper*, Ieper, 1901, p. 75.

48. PAR., *Register der Zondagschool, Reglement, Brieven, etc.*, register nr. 14, p. 1.

49. D. DE HAERNE, *Tableau de la charité chrétienne en Belgique*, Brussel, 1858, annexe G3.

50. DAP., *Visitationes decanales 1769*, register 81/1.

51. Geciteerd in J. KRAMP, *L'école dominicale considérée comme base fondamentale du bonheur de la classe ouvrière*, Antwerpen, 1838, p. 71.

In 1856 hadden in de dekenij Poperinge 10 van de 14 plattelandsparochies een zondagsschool. In de dekenij Ieper was dit zo in 18 van de 19 parochies⁵². De Haerne bleef trouw aan zijn opvattingen van 1832⁵³, niettegenstaande de blijvende schrijvende ongeletterdheid midden de eeuw⁵⁴.

In de XIXde eeuw werden geen nieuwe kerkelijke richtlijnen meer uitgevaardigd i.v.m. de zondagsscholen. De mate van onderhuidse sociale beïnvloeding door het catechismusonderricht kan slechts vermoed worden⁵⁵.

De wereldlijke overheid ging zich met de zondagsscholen bemoeien in de onderwijswetten van 23.9.1842 en van 1.7.1879, echter slechts in zoverre zij als adultschool konden beschouwd worden en dus profaan onderricht verstrekten. De wet van 19.12.1864 wou het beheer van heel wat fundaties, met onderwijsdoeleinden gesticht, onder openbaar bestuur brengen, met de bedoeling deze te laïciseren⁵⁶. De zondagsscholen verloren hun financiële onderbouw en zelfstandigheid en werden ernstig in hun werking — vooral de prijsuitdelingen — geremd. Ze hielden op te bestaan als autonome kerkelijke instellingen met specifieke catechisatieopdracht. Trouwens, door de toenemende scolarisatie en door het tot stand komen van veel kloostergemeenschappen met onderwijswerking in de plattelandsdorpen, was hun opdracht, vooral wat het profane leren betreft, voor het grootste deel gereduceerd tot herhalingsleren. Noch de «patronaten» noch de «lering» kunnen als opvolgers of vervangers van de zondagsschool doorgaan.

52. D. DE HAERNE, *o.c.*, annexe G3 en G4. Het aantal parochies is gewijzigd door herstructurering van de bisdommen.

53. D. DE HAERNE, *o.c.*, p. 68.

54. J. NEUVILLE, *L'Evolution des relations industrielles*, Tome 1, *L'Avènement du système des relations collectives*, Brussel, 1976, geciteerd door M. DE PAEPE, *Kwantitatieve analyse van de Belgische Lagere School (1830-1911)*, - *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, X, 1979, 1-2, p. 49.

55. C. VANDENBROEKE, *o.c.*, p. 280.

56. L. DEVLOO, *De «Lamotteschool» en de fricadellenoorlog*, - *De Boekeboom*, V, (1962), p. 277.

De zondagsschool, waarvan wij de kerkelijke reglementering nagingen, was duidelijk een typische onderwijsvorm met overwegend catechetische bedoelingen en waarin het lees- en schrijfderricht van secundair belang waren. Gedurende de XVIIde, XVIIIde en XIXde eeuw heeft deze instelling gefunctioneerd zonder enig specifiek emancipatorisch onderwijsdoel, dat in de bedoelingen van het episcopaat niet ingecalculleerd was. De oprichting als fundatie, het kerkelijk beheer, de werking in een speciaal lokaal, de hulp van leken en de regelmatige prijsuitdelingen zijn belangrijke te bestuderen aspecten.

§ 2. Chronologisch verhaal van Catechismus en Zondagsschool te Reningelst

In de troebele tweede helft van de XVIde eeuw hadden de Reformatieideeën veel aanhangers in Reningelst⁵⁷. Na de uitmoording van de Reningelstse geestelijkheid op 12 januari 1568 duurde het tot 1574 voor er een nieuwe pastoor kwam. De kerk werd in 1583 door Ieperse Geuzen afgebrand en slechts in het begin van de XVIIde eeuw herbouwd.⁵⁸ Het moet ons dan ook niet verwonderen dat er van systematisch georganiseerd catechismusonderricht in de zin van de bisschoppelijke onderrichtingen aanvankelijk niets terecht kwam. Dit gold trouwens voor heel de streek⁵⁹.

In een vrij ingewikkeld testament van 28 maart 1645 schenkt pastoor Petrus Van Houcke⁶⁰, onder bepaalde voorwaarden, zijn

57. Zie vooral : E. DE COUSSEMAKER, *Troubles religieux au XVIe siècle dans la Flandre maritime*, Brugge, 1876 ; A. VERHEYDEN, *Le Conseil des Troubles. Liste des condamnés (1567-1573)*, Brussel, 1961 ; J. OPDEDRINCK, *Poperinghe en omstreken tijdens de godsdienstberoerten der XVIe eeuw of den geuzentijd*, Brugge, 1898.

58. D. MASURE, *12 januari 1568, 400 jaar geleden stierven de drie priesters van Reningelst, - Iepers Kwartier*, 4de jrg., nr. 1, 1968, p. 13, 21, 23.

59. P. DECLERCK, *De priesteropleiding in het bisdom Ieper (1565-1626), - Handelingen van het genootschap voor geschiedenis, gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge*, dl. C, jaar 1963, afl. 1-3, Brugge, 1963, p. 51.

60. Petrus Van Houcke, pastoor van Reningelst van 1638 tot aan zijn dood, 7.11.1645.

goederen aan de armen van de parochies Hondeghem en Reningelst. Eén van deze voorwaarden is het inrichten, in beide parochies, van catechismusonderricht op zon- en feestdagen op een vooraf bepaald uur⁶¹. Op 3 november 1645 wijzigt de pastoor zijn testament⁶² en schrapt de bepalingen betreffende de Catechismus te Hondeghem ten voordele van Reningelst. Als testamentuitvoerder stelt hij Joos François Bulteel, heer van Reningelst, aan in de plaats van Henricus Van Rouveroy, pastoor van Belle. Vier dagen later sterft Van Houcke en tot in 1669 wordt getwist tussen erfgenamen en testamentuitvoerder. Eindelijk kan op 27 maart 1669 bevel gegeven worden de zondagse Catechismus in te richten. Vanaf 1673 tot 1685 wordt dan jaarlijks 60 lb. par. betaald aan de kapelaan die het onderricht verzorgt. Volgens een notitie van pastoor Ghery⁶³ in het *Liber memorialis* gebeurt dit tot 1703, jaar waarin overeengekomen wordt dat de pastoor de zondagse Catechismus zal leiden en dit voor 30 lb. par. per jaar⁶⁴. Ghery noteert achteraf dat hij goed weet dat de pastoor als eerste de plicht van catechiseren heeft, maar dat hij dit niet verlangt te doen, gezien hij naast zijn pastorale inkomsten ook nog goederen heeft uit het ouderlijk erfdeel waarvan hij rijkelijk kan leven^{64a}.

Van deze overeenkomst van 1703 kwam niet veel terecht. Bij de aanstelling van kapelaan J. B. Van Moerkerke in 1704 wordt overeengekomen dat hij catechismus aan de arme kinderen zal geven op zondag tussen de vroegmis en de hoogmis en daarvoor zal betaald worden uit de goederen van de fundatie Van Houcke⁶⁵. Van enige uitdeling van prijzen aan de armen, voor-

61. PAR., *Liber memorialis*, f° 35-38, copie van de testamenten door pastoor Ghery.

62. *Ibid.*: «sieck liggheende te bedde, nemaer syn verstandt memorie ende sinen wel hebbende...».

63. Jozef Ghery, pastoor van Reningelst 1713-1732.

64. PAR., *Liber memorialis*, f° 41.

64a. *Ibid.*: «Certum est pastoris primario debere esse concionari catechizari etc sed ego hoc non quesivi facere, qa. preter meam curam habeo honesta bona ex parte parentum ex quibus vivo laute».

65. PAR., Doos I, nr. 14 : een beschadigd uittreksel uit het resolutieboek van de parochie Reningelst.

zien in het testament, is echter geen spoor meer te ontdekken. Vermoedelijk wordt het catechismusonderwijs met wisselend succes nu verder door de kapelaans verzorgd⁶⁶.

Rond 1750 gaat dit echter veranderen. Aan de straat die leidt van Reningelst naar Vlamertinge, in de nabijheid van de kerk, wonen samen met hun vader, de gezusters Fornier⁶⁷. Deze vijf godvruchtige juffrouwen hebben als geestelijke leidsman de Ieperse priester Joseph Walwein⁶⁸. Deze beslist op 22 juli 1754 aan het noordeinde (achterkant) van het huis Fornier een kamer te bouwen «om voor altijd gebruyckt te worden tot eene zondagseschole om aldaer gratis te doen leeren ende onderwijzen de aarme kinderen»⁶⁹. Op 2 oktober 1754 bezorgt hij aan de gezusters Fornier een gedetailleerde leefregel⁷⁰ en op 8 oktober dateert hij een geheel van voorschriften voor het lesgeven in de zondagsschool, profane activiteiten als lezen inbegrepen⁷¹. Hij plaatst de school onder de hoede van O.L. Vrouw Onbevlekt.

De pas gestichte zondagsschool heeft nu wel een afzonderlijk lokaal, maar beschikt niet over vaste inkomsten. Eén enkele gift van 2 lb. gr. Vlaams door Christine Carton bij haar testament van 9 oktober 1758 kan een prijsuitdeling in het vooruitzicht stellen⁷².

Om een nog hechtere gemeenschap te vormen schenken de zusters Fornier al hun goederen aan elkaar bij akte van 27 november 1758⁷³.

66. DAP., *Registrum continens Status Decanatus Poperingensis*, register 84/2, f° 44 : Kapelaan J.B. de la Houssoye geeft catechismusles in 1706 en dit wordt gedaan door kapelaan Franciscus Beseval in 1740.

67. Op de plaats van het huis Fornier staat de huidige pastorie, Pastoorstraat 9. De naam heeft twee schrijfwijzen : Fornier en Fournier.

68. PAR., *Register der Zondagschool*, register nr. 14, p. 2-19.

69. PAR., Doos I, nr. 42, los stuk.

70. PAR., *Register der Zondagschool*, register nr. 14, p. 2-19.

71. *Ibid.*, p. 33-40 : «Korte onderwys hoe de vrouwen hun sullen draegen ontrent de kynderen die aen hunnen slorge bevolen zyn».

72. PAR., Doos I, nr. 52.

73. GAR., Doos 550.28, bundel zondagsschool.

Nog altijd heeft de zondagsschool geen vaste en eigen financiële middelen. Dit verandert als door akte van 11 maart 1761 de president van het Ieperse seminarie, kanunnik F. Proventier⁷⁴ aan pastoor Deconinck⁷⁵ een som van 169.10.5. lb. gr. Vlaams overhandigt. Deze som is een gift van de vroegere pastoor van Merris^{75a}, wijlen Joris Devos, afkomstig van Reningelst. Met 150 lb. Vl. moet een rente aangelegd worden om met de opbrengst ervan de nodige leerboeken voor de zondagsschool te kopen en uit te delen. Met 19.10.5 lb. samen met het jaarlijkse overschot van de rente kan men kleren en lijnwaad kopen voor de prijsuitdeling⁷⁶. Vanaf 1762 tot 1781 worden regelmatig aankopen van kleren en één keer van boeken ingeschreven in de rekeningen van de school⁷⁷. Van 1776 tot 1780 ontvangen de Forniers jaarlijks de volledige opbrengst van de rente, 7 1/2 Franse kroonstukken, om er prijzen mee te kopen^{77a}.

Nu verhoogt het kapitaalbezit van de zondagsschool zeer vlug. Op 13 augustus 1780 schenkt kanunnik Mazeman⁷⁸ 200 lb. gr. Vlaams. Deze schenking bekrachtigt hij op 7 januari 1784⁷⁹. In 1782 worden 4533 lb. 10s. par. geboekt⁸⁰ geschonken door de stichter Walwein bij testament van 21 juli 1778⁸¹, samen met nog 200 lb. gr. Vlaams.

Beide «fundateurs» doen de schenkingen vooral met het oog op het kopen van boeken en prijzen. Walwein besteedt ook nog aandacht aan het gebouw en aan de vervanging van de gezusters Fournier na hun dood. Het beheer en toezicht worden door beiden toevertrouwd hoofdzakelijk aan de kerkelijke, maar ook

74. F. J. F. Proventier, °Poperinge 1699-†1771.

75. Frans Deconinck, pastoor van Reningelst 1747-1780.

75a. Merris, nu Noord-Frankrijk, département du Nord, arr. Duinkerke.

76. GAR., Doos 550.28, bundel zondagsschool.

77. PAR., *Eersten Register der Zondagschool*, register nr. 7.

77a. 1 Frans kroonstuk = 9 lb. 12 s. par.

78. Ignatius Mazeman, °1736-†1795.

79. GAR., Doos, 550.28, bundel zondagsschool.

80. PAR., *Eersten Register der Zondagschool*, register nr. 7, rekening 1782.

81. GAR., Doos 550.28, bundel zondagsschool.

aan de wereldlijke overheid. In 1782 boekt men nog een gift van 100 gulden geschonken door Marie Catharine Houvenaghel bij testament van 11 september 1770⁸². Ook deze som moet besteed worden voor de aankoop van kleren als prijzen, net zoals de opbrengst van een rente van 50 lb. gr. Vlaams⁸³ door een onbekende weldoener geschonken op 10 december 1785 door bemiddeling van notaris De Baenst uit Poperinge en overhandigd aan pastoor Van Alstein⁸⁴.

Dank zij deze renten en giften kunnen de aankopen van kleren opgedreven worden. De rekeningen vermelden vanaf 1782 ook regelmatig aankopen van boeken.

Ondertussen hadden in 1779 en 1784 de gezusters Fournier hun wederzijdse schenking vernieuwd en er ook hun twee neven Debroer bij betrokken. In 1784 zijn er zes schoolvrouwen⁸⁵. Zij verbouwen hun huis in 1783-1784 en in dezelfde periode bouwt pastoor Van Alstein een nieuwe zondagsschool, dit keer aan de straatkant, tussen het huis van de Fourniers en het huis bewoond door kapelaan Bouchout⁸⁶. Om de kosten te drukken laat hij oude materialen gebruiken van een afgebroken huis, eigendom van de Fourniers⁸⁷. De zondagsschool beschikt nu over een samenhangend complex. Het bestaat uit het woonhuis van de Fourniers⁸⁸ en de eigenlijke zondagsschool bestaande uit gang, winkel, «vaute», kelder, twee klassen, verschillende kamers op de zolder en een houtbergplaats⁸⁹.

Op de vooravond van de Franse Revolutie beschikt de zondagsschool van Reningelst over een vrij groot kapitaal van 750 lb. gr.

82. PAR., Doos III, niet genummerd stuk.

83. PAR., Doos III, nr. 86.

84. L. G. Van Alstein, pastoor van Reningelst 1781-1801.

85. Marie-Pieternele Fournier was overleden vóór 1784.

86. Op dezelfde plaats staat nog altijd het gebouw, na de 1ste wereldoorlog heropgebouwd, dat door bejaarde Reningelstenaren als «'t Schooltje» genoemd wordt. Een jaarschrift in de voorgevel luidt: IN T JAER ALS DIT DEEL VOOR SCHOLE GEBOUWT WIERD (1784).

87. PAR., Doos I, nr. 45.

88. GAR., Doos 550,28, bundel zondagsschool.

89. PAR., Doos II, nr. 24.

Vlaams met een jaarlijkse opbrengst van 30 lb. gr. Vlaams⁹⁰. De gebouwen zijn vernieuwd en de schoolvrouwen verstrekken onderricht op zon- en feestdagen, vermoedelijk ook op weekdays zoals gevraagd door kanunnik Mazeman. Gedurende de moeilijke tijden van de vreemde bezetting worden de kapitalen verder beheerd. De uitgaven lopen echter tot bijna niets terug en in de jaren 1793 tot 1800 is er geen prijsuitdeling meer. Vanaf 1794 worden ook geen boeken meer gekocht⁹¹.

Tot nog toe hadden de pastoors het beheer van de financiële middelen en de boekhouding zelf gedaan. In 1807 wordt echter een ontvanger aangesteld.

De kleine communiteit Fornier-Debroer sterft uit⁹² en bij de dood van de langstlevende, Anne Clare Debroer in 1814, blijft het gebouw waarschijnlijk onbewoond tot in 1825, jaar waarin Barbara Van Houplinus en Anna Vanwinsberghe in de zondagsschool komen wonen⁹³. Samen met andere bereidwillige vrouwen verzorgen zij er de traditionele zondagsschoolactiviteiten. Ook in de week houden zij school. Rond 1854 gaan zij tot aan hun dood in een nabijgelegen huis wonen⁹⁴.

Het gebouw blijft leeg staan tot in 1856 de nieuwaangekomen religieuzen⁹⁵ het gebruiken als zondagsschool, maar ook in de week als bewaarschool en kantwerkschool⁹⁶.

Ondertussen is ook de financiële toestand geëvolueerd. Door de tijdsomstandigheden is gedurende de Franse bezetting ongeveer 14 % van het kapitaal zoek geraakt. De school bezit nu nog

90. GAR., Doos 550.28, bundel zondagsschool, overzicht door pastoor Van Alstein, 10 mei 1787.

91. PAR., *Eersten Register der Zondagsschool*, register nr. 7, rekeningen 1793-1801.

92. Van 1794 tot 1814.

93. RIJKSARCHIEF BRUGGE, *Modern Archief*, 2de reeks, nr. 9661. Verslag van inspecteur B. Vander Stichele.

94. GAR., *Bevolkingsregister 1846-1866*, dl. II, blz. 188 : Van Houplines sterft in 1855, Vanwinsberghe in 1858.

95. Zusters van Merkem.

96. Later zullen zij ook nog het gebouw van de oude gemeenteschool gebruiken in de onmiddellijke nabijheid.

7074,85 fr.⁹⁷. Door opeenvolgende schenkingen en testamenten⁹⁸ wordt dit basiskapitaal in de periode 1821 - 1845 verhoogd tot 10.200 fr. Zuinig beheer en vlugge herbelegging van vrijgekomen kapitalen maken dat de school in 1879 een kapitaal van 12.200 fr. beheert⁹⁹, niettegenstaande het vervallen gebouw in 1870 helemaal verbouwd werd. In de regelmatige prijsuitdelingen worden kleren en devote boeken als prijzen geschonken. Sommige jaren zijn er ook koeken en prentjes bij¹⁰⁰.

Als einde 1844 blijkt dat de pastoor¹⁰¹ het beheer van de zondagsschool zal moeten delen met de burgemeester¹⁰² begint er een drukke en vinnige correspondentie tussen gemeentebestuur en pastoor. Deze laatste voelt zich volledig in het defensief gedrongen en gebruikt af en toe verwrongen argumenten om zich te verdedigen¹⁰³. Een koninklijk besluit van 13 oktober 1845 regelt dan toch het medebeheer door de burgemeester.

De nieuwe toestand zorgt nog voor enkele spanningen en wrijvingen, maar als in 1871 een nieuwe burgemeester¹⁰⁴ aantreedt, verloopt alles terug rimpelloos. Op 6 september 1874 brengt de gemeenteraad zelfs een negatief advies uit t.o.v. de toepassing van de wet van 19 december 1864¹⁰⁵ op de zondagsschool : er wordt besloten dat de artikelen van de wet niet van toepassing

97. GAR., Doos 550.28, bundel zondagsschool.

98. ID., P. Cuvelier, koster, 1000 fr. van 1821 tot 1827 ; M. Ployaert, 1100 fr. in 1822 ; J. Cousin, pastoor van Watou, 464 fr. in 1833 ; M. Onraet, 70 fr. in 1845.

99. ID.

100. PAR., *Register van Rekeninghe voor de Sondag-Schoole tot Reninghelst*, register nr. 3 ; GAR., Doos 550.28.

101. L. Boucquey, pastoor van Reningelst 1825-1853.

102. L. Huyghe-Deschodt, burgemeester 1830-1871.

103. PAR., Doos III. Hij verklaart o.a. dat door de fundatie Devos de pastoor de enige administrateur is, maar verzwijgt dat zowel Walwein als Mazeman rechten van medebeheer en toezicht toekenden aan de wereldlijke overheid.

104. L. Camerlynck-Dambre, burgemeester 1871-1896.

105. In art. 1 van de wet van 19 december 1864 wordt bepaald dat de giften ten voordele van het lager onderwijs van een gemeente geacht worden gedaan te zijn aan die gemeente.

zijn en dat de zondagsschool moet in stand gehouden worden en op dezelfde wijze bestuurd¹⁰⁶ als voorheen.

Er volgt dan nog wel enige briefwisseling rond deze zaak, tot het koninklijk besluit van 27 mei 1880 het beheer van de fundaties overdraagt aan het gemeentebestuur dat er in zitting van 15 september 1880¹⁰⁷ bezit van neemt. De zondagsschool houdt op een typisch kerkelijke instelling te zijn.

§ 3. Detailbeschrijving en -analyse van enkele belangrijke aspecten van de Reningelstse zondagsschool¹⁰⁸

1. De «fundateurs»¹⁰⁹

Wie op een of andere manier meehelpt om een stichting als de zondagsschool beter te doen werken en meer mogelijkheden te geven moet daartoe aangezet geweest zijn door een aantal motieven die persoonlijk sterk verschillen. Wellicht zijn een aantal externe factoren ook mede bepalend.

Een eerste groep «fundateurs» wordt gevormd door de geestelijkheid die van Reningelst afkomstig was of er gewerkt heeft.

Pastoor *Petrus Van Houcke* (1645) heeft op het einde van zijn leven een bijdrage willen leveren tot systematisch georganiseerd catechismusonderwijs. Was hij in dat opzicht nalatig geweest? De concrete aanwijzingen hiervoor zijn gering, maar de vrij grote wijzigingen aan zijn testament, gedaan op zijn sterfbed¹¹⁰, alsook de betwistingen achteraf laten vermoeden dat zijn testamentaire beschikkingen toch vrij onverwacht aankwamen.

106. Zoals bepaald in het K.B. van 13 oktober 1845.

107. GAR., *Register bestemd tot de inschrijving der beraedslagen en processen-verbael der zittingen van den gemeente-Raed van Reningelst 18.5.1860-27.1.1886*, zitting van 15.9.1880.

108. Bronvermeldingen voor testamenten, schenkingen en giften, opgegeven in § 2, worden hier niet meer herhaald. Waar detailinformatie over Reningelst ontbreekt wordt in de mate van het mogelijke aangevuld met informatie over andere zondagsscholen uit de omgeving.

109. De jaartallen tussen haakjes verwijzen naar het jaar van akte of schenking.

110. De wijzigingen in het exclusieve voordeel van de Reningelstse gemeenschap alsook de verandering van testamentuitvoerder kunnen aanwijzingen zijn voor druk van buitenaf.

Joris Devos (1761), die in 1692 in Reningelst geboren was, werd pastoor in Merris¹¹¹ in 1733 en overleed er aldaar in 1759. Vóór zijn dood overhandigde hij een kapitaal aan de pastoor van Strazeele die het door bemiddeling van Kan. Proventier in Reningelst deed terecht komen. Van Joris Devos getuigde Vandendorpe¹¹², die zijn assistent in Merris geweest was, dat hij «den vermaerdsten metaphysicus van dit land» was.

Joannes Cousin (1833), geboren te Meteren in 1759¹¹³, was onderpastoor in Reningelst van 1792 tot 1807, waar hij zelfs in de periode 1798-1801 pastoor Van Alstein verving. Hij kwam in nauw contact met de leiding en het beheer van de zondagschool. In 1820 wordt hij pastoor van Watou, maar bij zijn ambtsneerlegging in 1833 doet hij nog een gift ten voordele van Reningelst.

Van Houcke, Devos en Cousin, drie geestelijken die met Reningelst nauwe banden hadden die hun persoonlijke motieven zeker bepaald hebben.

De tweede groep «fundateurs» omvat die «vrome» en bemiddelde parochianen die bij testament of gewone gift een som schonken aan de zondagsschool vanuit liefdadig oogmerk met het doel prijzen aan de arme kinderen te kunnen geven. De schenkingen Carton (1758), Houvenaghel (1770), Cuvelier (1821-1827), Ployaert (1822) en Onraet (1845) horen hieronder thuis. Ook bij deze particuliere giften kunnen verschillende motieven dooreen meegespeeld hebben. Zowel het doen van goede werken als het veilig stellen van de eigen zielezaligheid kunnen in aanmerking genomen worden. Uit de akten blijkt geen grote belangstelling voor de intrinsieke waarde van het zondagsonderwijs. De aanbevelingen van de *Instructio pastoralis* van 1768¹¹⁴ hebben in de XVIIIde eeuw de geldelijke giften door Reningelstenaren maar weinig gestimuleerd. Slechts in de eerste helft van de XIXde eeuw noteren we enkele belangrijke giften van leken.

111. Merris, nu Noord-Frankrijk, behoorde vroeger tot het bisdom Ieper.

112. *Het Handboek van P.J. Vandendorpe...*, p. 76.

113. DAP., register 81/4.

114. *Instructio pastoralis...*, LIII, p. 63-64 : «*Media quib. Scholae Domin. de-beant promoveri*».

De derde en belangrijkste groep bestaat uit de eigenlijke «fundateurs»: Walwein (1778) en Mazeman (1784). Beide kanunniken van het Ieperse kathedraalkapittel hadden weinig of geen bindingen met de plaatselijke situatie in Reningelst. Hun motieven liggen dan ook op een ander vlak dan in de eerste en tweede groep.

Kanunnik Walwein¹¹⁵ was de eigenlijke stichter en had samen met de gezusters Fornier in 1754 het concrete onderwijs ingericht. Kanunnik Mazeman was de neef langs moederszijde van Kanunnik Proventier, die in Poperinge het «Weeuwhof» en het St.-Michielsgasthuis stichtte. Het was eveneens Proventier die in 1761 als tussenpersoon fungeerde bij de fundatie Devos. Mazeman begiftigde niet alleen de zondagsschool van Reningelst, maar was ook de eigenlijke stichter van die van Watou¹¹⁶. In Reningelst deed hij de schenking aan pastoor Maddens¹¹⁷. Deze stichtingen brengen ons alle bij een groep voorname Ieperse priesters die in de tweede helft van de XVIIIde eeuw aan de basis liggen van de oprichting van talrijke onderwijsinstellingen voor arme kinderen. Wellicht is kanunnik Van Roo¹¹⁸ in deze groep spil en bezieler geweest.

De leke-fundateurs schonken kapitalen die uitsluitend voor prijsuitdelingen bestemd waren. Bij de geestelijken ging de aandacht vooral uit naar de organisatie van het onderwijs. Van Houcke voorzag betaling van een jaargeld aan de catechist. Ook Walwein had dit voorzien voor de opvolgsters van de Forniers. Devos, Walwein en Mazeman voorzagen uitdrukkelijk de aankoop van

115. Walwein werd kanunnik in 1754.

116. DAP., register 83/4. Akte van 6 oktober 1784. De fundatie in Watou omvatte de eigendom van 60 roeden land en een kapitaal van 400 lb. gr. VI.

117. Karel Maddens, °Dadizele 1745 - †Moorslede 1793, licentiaat in de theologie (1767), professor aan het Seminarie te Ieper van 1772 tot 1780, pastoor van Reningelst van 1780 tot 1781, pastoor van Moorslede van 1781 tot 1793. Hij stichtte de Moorsleedse armenschool.

118. J. B. Van Roo, °Oostduinkerke 1716 - †Ieper 1798, kanunnik, thesaurier, penitencier, aartspriester. Bezieler o.a. van de Lamotte school te Ieper (1752) en geestelijk raadsman van de Kortrijkse priester J. B. Van Dale. Zie ook O. MUS, *Rijkdom en Armoede. Zeven eeuwen leven en werken te Ieper*, - *Prisma van de Geschiedenis van Ieper*, 1974, p. 16-17.

boeken en leermiddelen en vanuit hun praktische ervaring met de Reningelstse zondagsschool dachten Walwein en Cousin ook aan het onderhoud van het gebouw.

Het is opvallend dat vóór 1784 aan geen fundatieverplichtingen moest voldaan worden in tegenstelling met alle fundaties en giften vanaf 1784¹¹⁹. Uit de rekeningen blijkt dat vanaf 1795 bij het overlijden van Mazeman trouw aan deze verplichtingen werd voldaan tot in 1879.

De fundatieakten bevatten geen aanwijzingen dat één of ander heiligenleven de stichters van de Reningelstse zondagsschool beïnvloed heeft. De algemene context van de stichting lijkt ons in zijn liefdadig aspect toch beïnvloed door Vincentius à Paulo.

2. De schoolvrouwen en leerkrachten

De juffrouwen Fornier en Debroer die door opeenvolgende akten (1758, 1779, 1784) al hun roerende en onroerende goederen aan elkaar hadden geschonken, waren geestelijke dochters¹²⁰ die geloften hadden afgelegd doch verder in de wereld leefden onder leiding van hun geestelijke raadsman, kanunnik J. Walwein. Zij baatten een winkeltje uit en hielden zich vooral bezig met het naaien van kleren voor armendis en zondagsschool en met het borduren en herstellen van kerkornamenten. Van 1759 af zorgden zij ook voor het wassen en herstellen van het kerklinnen¹²¹.

Bij het bouwen van de zondagsschool in 1754 ontvingen zij van Walwein een gedetailleerde dagindeling met geestelijke wenken¹²² die hen moesten stimuleren tot een intens inwendig geestelijk leven met veel tijd voor meditatie, godvruchtige conversatie, uit-

119. Uitgezonderd de kleine gift Onraet (1845). Zie bijlage 1.

120. *Zuid-Westvlaamse tijdschroniek uit de Oostenrijkse en Franse tijd 1761-1814. Het «Memoriael van Reninghelst»* door koster P.L. Cuvelier, Uitg. J. De Smet, Assebroek, 1970, dl. 2, p. 179, 209.

121. PAR., *Kerkrekeningen*, bd. IV t.e.m. VIII.

122. PAR., register nr. 14, p. 2-19: «*Reglement ofte godtvruchtigen dagh-wyser behelsende de dagelycksche oeffeningen tot den eeuwigen dagh-loon, ende andere byvoegsels dienende tot de volmaecktheyd van onse vereeninge toegesonden door den seer eerweirdigen heere en Mre. Joseph Walwein canoninck van de Cathedrale tot Ipre opden 2 8bre 1754.*»

drukking van liefde tot God en geest van versterving en penitentie. Er werd echter wel gezorgd voor evenwicht: voldoende nachtrust, leven in gemeenschap met «aengenaeme conversatie», geen speciale lichamelijke kastijding zonder voorafgaandelijke toelating. De gedachte aan dood en oordeel moest nochtans het streven naar volmakter leven begeleiden.

Het werk in de zondagsschool — zowel les geven als onderhoud — presteerden zij gratis¹²³. Met Nieuwjaar kregen zij een luttele «beloning» van elk 8 stuivers.

Heeft Walwein in 1754 de intentie gehad een religieuze gemeenschap te doen ontstaan? Een aantal factoren laten dit vermoeden. Het schoolgebouwtje werd aangebouwd aan het huis Fornier, ook bij de nieuwbouw in 1784. De gezusters en neven wilden in gemeenschap van goederen leven en kregen een «leefregel» voorgeschreven. Deze regel bevatte duidelijke verwijzingen naar Franciscus van Sales, vooral i.v.m. de gehoorzaamheid. De school werd toegewijd aan O.L. Vrouw Onbevlekt¹²⁴. De bundel van de zondagsschool die berust in het gemeentearchief te Reningelst¹²⁵ bevat een gedetailleerde kloosterregel, gevoegd bij de schenkingsakte Fornier van 1784. Jammer genoeg draagt hij noch datum, noch auteursnaam, doch voortgaande op papiersoort, lettertype en taalvorm kan hij vermoedelijk in de tweede helft van de XVIIIe eeuw gesitueerd worden. Heeft de Franse revolutie het tot stand komen van een kloostergemeenschap in Reningelst verhinderd? Heeft het beleid van Jozef II een stichting afgeremd? Beide zijn zeer aanvaardbaar.

In 1784 had Mazeman voorgeschreven dat de pastoor de schoolvrouwen zou kiezen: welgeboren, eerlijke, bekwame, christelijke

123. Ook in de zondagsschool «De Looie» te Ieper werkten de schoolvrouwen gratis. Zie ARCHIEF O.C.M.W. IEPER, nr. 1458.

124. Zowel de verwijzing naar Franciscus van Sales als de toewijding aan O.L. Vrouw Onbevlekt zijn parallellen met de stichting van de Lamottegemeenschap te Ieper in 1752.

125. GAR., Doos 550.28, bundel zondagsschool: «*Plan van een huys tot Bewaeringhe ende christelycke opvoedinghe van aerne Dochters die in hunnen mindere jaeren in arme scholen hebben gewoont, en in de vreesse Godts syn beginnen opgroejen*».

en deugdame vrouwen, die zo mogelijk ook op de weekdagen school zouden houden om de kinderen van beide geslachten te onderwijzen in de «*christelike leerynge, goede zeden ende boucken volgens d'instructie pastoreel ofte Statuten van het bisdom van Ipre, moeten de knechtjens van de meyskens ghescheydentlyck gheleert worden*¹²⁶.

Pastoor Boucquey liet in 1825 twee bekenden, Barbara Van Houplines en Anna Vanwinsberghe uit Klerken, waar hij pastoor geweest was, overkomen naar Reningelst. Zij hadden onderwijservaring opgedaan in de Klerkense werkschool. In de zondagsschool konden zij gratis wonen en daarbij ontvingen zij nog per jaar 20,88 fr. voor het onderhoud¹²⁷. De schoolvrouwen die hen hielpen ontvingen reeds van 1810 tot 1833 elk een half Frans kroonstuk en vanaf 1834 tot 1846 elk 3 fr. per jaar. Gemiddeld waren ze met z'n achten om de zondagse activiteiten te leiden.

Als na 1856 de kloosterzusters de leiding van de zondagsschool op zich namen, werden zij ook geholpen door een drietal mannen¹²⁸. Wat hun specifieke opdracht was kon niet achterhaald worden, maar in de rekeningen worden zij betiteld als *meesters*. Zij ontvingen 5 fr. per jaar en elk jaar werd hen bij de prijsuitdeling een *regal* aangeboden.

Vanaf 1873 stonden de Zusters alleen in voor het onderwijs en lieten zich daarvoor belonen met 160 fr. per jaar.

Merkwaardig is wel dat er vanwege de schoolmeesters van de dorpsschool weinig of geen aandacht werd besteed aan de zondagsschool. Slechts de hulponderwijzer Dinnequin werkt er enkele jaren^{129 130}.

126. *Instructio pastoralis*...

127. PAR., *Register van Rekeninghe voor de Sondag-schoole van Reninghelst*, register nr. 3, losse blaadjes. Het bedrag van 20,88 fr. is de opbrengst van het kapitaal van de fundatie Cousin tegen 4,5 %.

128. GAR., Doos 550.28, bundel zondagsschool. Livin Bequaert, °1851, zoon van een herbergier. Petrus Thery, °1815, kleermaker. Fideel Dinnequin, °1844, hulponderwijzer.

129. Slechts van 1865 tot 1867.

130. In de Ieperse zondagsschool «De Looie» verzorgden de stadsonderwijzers het onderricht in lezen en schrijven. Zie ARCHIEF O.C.M.W. IEPER, nrs. 1458 en 1462.

Pieter Cuvelier, die over het dorpsleven van Reningelst een overvloed van details verstrekt, vermeldt slechts op één plaats een prijsuitdeling met jaargetijde¹³¹. Over de leeractiviteiten echter geen woord. Zijn activiteiten als «fundateur» zullen wel zijn ijdelheid gestreeld hebben.

Parallel met de verbetering van het gewone onderwijs in de dorpschool stellen wij ook een toenemende deskundigheid vast bij het personeel van de zondagsschool. De Forniers konden slechts onderwijzen vanuit toewijding en goede wil. De juffrouwen Vanhouplines en Vanwinsberghe hadden echter reeds onderwijservaring opgedaan en verstrekten ook gewoon dagonderwijs en kantonderricht. De religieuzen hadden een gediplomeerde leerkracht in hun rangen.

3. Pedagogisch-didactische voorschriften

Twee maanden na de leefregel voor de schoolvrouwen, bezorgde Walwein op 8 oktober 1754 een geheel van pedagogisch-didactische richtlijnen voor het onderwijs in de zondagsschool¹³². Waar Mazeman dertig jaar later eigenlijk niets anders doet dan de *Instructio pastoralis* van de Wavrans kopiëren, heeft Walwein hier met veel gezond verstand onderrichtingen aan de schoolvrouwen. Omdat zij niet van een beroepspedagoog komen, maar eerder goed doordachte onderwijsregels zijn, enerzijds geput uit gangbare opvattingen van de XVIIIde eeuw, anderzijds door eigen observatie zijn geïnspireerd, geven we er hier een samenvatting van.

- a. De kinderen moeten leren met blijdschap en met het verlangen de leerstof goed te kennen of met verwachting van een kleine beloning.
- b. Als zij leren spellen of lezen moeten zij kunnen voldoen aan de eisen ; wees niet te veeleisend want de kinderen moeten het doel kunnen bereiken.
- c. Leer de kinderen eenvoudig uitkomen voor hun fouten.

131. Zuid-Westvlaamse tijdschroniek..., p. 59-60.

132. PAR., register nr. 14 : «Korte onderwys hoe de vrouwen hun sullen draegen ontrent de kynderen die aen hunnen sorge bevolen syn».

- d. Straf niet als je iets met «soetigheydt» kunt bereiken en straf zeker niet in een opwelling van woede ; dreig ook niet voortdurend. Straf alleen als je het kind hebt aangetoond wat je met goedheid hebt proberen te bereiken. Eén van de beste straffen is trouwens het onthouden van uiterlijke tekenen van genegenheid.
- e. Je mag het kind niet té zeer prijzen : dit verwekt hoogmoed. Om dit te voorkomen kan je het soms vragen stellen waarvan je vooraf weet dat het kind het antwoord zal schuldig blijven. Kinderen worden aangemoedigd door te laten zien welke vooruitgang zij maken ; maak ze jaloers van andere kinderen. Neem hun vreesachtigheid weg en negeer soms hun «bot-tigheyt» of fouten.
- f. Laat de kinderen op tijd spelen ; hou toezicht, zo leer je «ieders inborst» kennen en dikwijls groot kwaad voorkomen. Zorg dat de kinderen niet in slecht gezelschap komen.
- g. Doe de kinderen t.o.v. de menselijke onvolmaaktheid het groot geluk van de christelijke verlossing begrijpen : de Kerk, de sacramenten en de navolging van Christus.
- h. Spoor de kinderen aan om regelmatig naar de school te komen en stichtelijke boeken te lezen.

Niettegenstaande de «taaie» leerstof van de Mechelse Catechismus en van de moraliserende leesboekjes, illustreren deze onderwijsregels toch enige kindvriendelijke aanpak, althans in de intentie van de stichter Walwein.

Behoudens de typische trekjes, eigen aan de XVIIIde eeuwse moraal, lijken deze voorschriften verrassend modern. Zij passen wonderwel in de ideeën van Franciscus van Sales en kondigen opvattingen aan die later ook Don Bosco voor het volksonderwijs zullen inspireren.

Hetzelfde register van de zondagsschool bevat ook een korte biografie van de H. Josephus Calasantius die zich in Italië bekommerde om de arme kinderen en ze een kosteloos religieus en elementair onderricht gaf¹³³. Niet opgenomen in de fundatieak-

133. Zie ook H. J. I[PELING], art. *Calasanz, José de*, - *Standaard Encyclopedie voor opvoeding en onderwijs*, dl. 1, 1974, p. 263.

ten, verwijzen deze stukken toch naar een mogelijke inspiratiebron.

4. Boeken en leermiddelen

Boeken zijn belangrijk voor al wie onderwijs inricht. De fundaties Devos (1761), Walwein (1778) en Mazeman (1784) stipuleren dan ook uitdrukkelijk dat de opbrengst van de kapitalen eerst en vooral moet besteed worden voor de aankoop van leerboeken. Mazeman bepaalt daarbij nog dat de leerboeken in de school moeten bewaard worden. Daarnaast konden ook prijsboeken geschonken worden, samen met kleren en lijnwaad.

In een eerste periode 1762-1781 werden zeer weinig uitgaven voor schoolboeken gedaan. De oude boeken die in 1762 werden hersteld en gedeeltelijk vernieuwd, werden niet meer aangevuld noch vervangen. Geen enkel prijsboek werd aangekocht¹³⁴.

Rond 1781 krijgt de school nieuwe middelen. De kapitalen van de fundaties Mazeman en Walwein worden geboekt¹³⁵ en met de komst van de nieuwe pastoor Van Alstein krijgt de school nieuwe impulsen. De boekenaankopen worden opgedreven. Van 1782 tot 1791, voor een gemiddeld jaarlijks bedrag van 21 lb. par.¹³⁴ tegen een gemiddelde boekenprijs van 4 s. par.¹³⁶ betekende dit een jaarlijkse aankoop van een 100-tal werkjes, zowel leer- als prijsboeken.

Vanaf 1794 worden helemaal geen boeken meer gekocht. Na de woelige Franse jaren hervatten de boekenaankopen, maar de sterk gestegen prijzen reduceren de aantallen. Van 1816 tot 1825, voor een gemiddeld jaarlijks bedrag van 15 lb. par. tegen een

134. PAR., register nr. 7, rekeningen 1761-1813.

135. Cfr. *supra*, § 2.

136. Bedrag berekend uit de bewijsstukken bij de rekeningen van de zondagsschool «De Looie» te Ieper in ARCHIEF O.C.M.W. IEPER, nr. 1459, Bewijsstukken 1785. Deze gemiddelde prijsberekening is gerechtvaardigd omdat zij uitgevoerd werd op basis van jaaraankopen en er kon vastgesteld worden dat de grotere aankopen van goedkopere boekjes compensatorisch waren voor de kleinere aankopen van duurdere werkjes. De gemiddelde waarde werd weinig beïnvloed. Het blijft echter maar een benadering.

gemiddelde prijs van 14 s. 7 d. par.¹³⁷ worden de aankopen beperkt tot een 20-tal boekjes per jaar.

Geleidelijk aan stijgen de aankopen om in de periode 1864-1872 voor een gemiddeld jaarbedrag van 93 fr.¹³⁸ tegen een gemiddelde prijs van 1,15 fr.¹³⁹ een 80-tal werkjes te bedragen.

In de loop van de XIXde eeuw stijgt ook het relatief belang van de boekenaankopen t.o.v. de aankopen van kleren en lijnwaad. Tabel 1 geeft een overzicht van de procentuele verhouding van de boekenaankopen t.o.v. de klerenaankopen. Het stijgend aandeel van de boekenaankopen, met vooral de spectaculaire sprong omhoog in de laatste periode, kan gedeeltelijk verklaard worden door het grotere belang dat professionele leerkrachten — de kloosterzusters van Reningelst — hechtten aan meer leesmateriaal.

Tabel 1 : Procentueel aandeel van de boekenaankopen t.o.v. de klerenaankopen

1781-1790	13 %
1807-1810	6 %
1820-1830	13 %
1841-1842	18 %
1864-1872	64 %

Omtrent de aard van het leesmateriaal zijn we minder goed geïnformeerd. Fragmentaire vermeldingen in de rekeningen¹⁴⁰ laten echter een vergelijking toe met de zondagsschool voor

137. Bedrag berekend uit een vermelding in de rekening van 1817 in PAR., register nr. 3, rekeningen 1807-1842.

138. GAR., Doos 550.28, bundel zondagsschool, rekeningen 1864-1879.

139. Bedrag berekend uit een rekening van Simon Lafontaine, drukker te Ieper, op naam van de pastoor van Reningelst (1862) in PAR., Doos III, Zondagsschool-bewijsstukken.

140. PAR., register nr. 7, rekeningen 1761-1813.

meisjes te Poperinge¹⁴¹ en «De Looie» te Ieper¹⁴². In tabel 2 zijn de leerboekjes geordend volgens moeilijkheidsgraad, de gemakkelijkste bovenaan.

Tabel 2 : Overzicht leerboeken

	Reningelst	Ieper (1780)	Poperinge (1819)
ABC	X (1786)	X	X
Catechismus		X	X
Cabinet	X (1782)	X	X
Leven ons Heeren			X
Zieletroost			X
Academie		X	X
Thomas à Kempis			X

Het feit dat er geen enkele vermelding voorkomt van boeken van een moeilijker niveau dan *Cabinet* (een overzicht van de voornaamste geloofswaarheden), zou er kunnen op wijzen dat op het einde van de XVIIIde eeuw de moeilijker niveaus niet bereikt werden in de Reningelstse zondagsschool.

De leerboekjes dienden vooral het hoofddoel : de catechetische en zedelijke vorming. Ze werden ook gebruikt als leesstof. Sommige werden in vier verschillende lettertypes gedrukt en bevatten een overvloed aan moraliserende teksten, veelal boven het begripsvermogen van de kinderen die ze moesten lezen. Ze werden nog veelvuldig in de XIXde eeuw gebruikt.

De prijsboeken waren uitsluitend van godvruchtige aard en lagen dan ook volledig in het verlengde van de catechese. Zij pasten ook volledig in de lijn van de aanbevolen boeken door Walwein in 1754 die o.a. voorzag¹⁴³ : *Den rausuchtigen sondaar, Regels*

141. DAP., *Aenteekeningboek der zondag-schoole voor Meyskens tot Poperinghe 1815*, register 83/1, jaar 1819.

142. ARCHIEF O.C.M.W. IEPER, nr. 1458, jaar 1780.

143. PAR., register nr. 14, p. 39-40.

van het Christelyck leven, Fonteyne der liefde, Christelycke gepeysen voor alle dagen van de maendt¹⁴⁴, Weg der salighejdt, e.a.

Naast schoolboeken waren in het bisdom Ieper ook nog een aantal liedjes in gebruik, speciaal gemaakt voor zondags- en/of kantschool. Het liedje ter ere *Van den heyligen Vedastus* dat in het begin van de XVIIIde eeuw in de zondagsschool van Belle gezongen werd, zal ook in Reningelst wel niet onbekend geweest zijn¹⁴⁵.

Dat de muziek een machtig didactisch hulpmiddel kan zijn, besefte men blijkbaar uitstekend in de XVIIIde eeuw. Met een aanbeveling van kanunnik Van Roo werd zelfs een catechismus op muziek uitgegeven voor de zondagsscholen van het bisdom Ieper¹⁴⁶.

5. De prijsuitdelingen

Het kan niet gelochend worden dat de prijsuitdelingen voor de ouders van de arme kinderen een sterke stimulans geweest zijn om hun kinderen regelmatig naar de zondagsschool te sturen. Door het uitdelen van kleren vervulde de zondagsschool alsdus een belangrijke functie van paternalistische liefdadigheid. Niettegenstaande het toenemend aandeel van de boekenaankopen, bleef het aandeel dat besteed werd aan kleren en lijnwaad relatief zeer hoog¹⁴⁷.

144. A. DIEGERICK, *Essai de bibliographie Yproise. Etude sur les imprimeurs Yprois 1547-1834*, Ieper, 1881, nr. 761.

145. E. DECOUSSEMAKER, *Chants populaires des Flamands de France*, Herdruk, (*Annales du Comité Flamand de France*, t. XXXVII, 1930), Rijsel, 1930, p. 65-68. Beginregels 4de strofe: «Hontschoot, Renegels en Belle steken uyt in dankbaerheyt».

146. A. DIEGERICK, *Essai de bibliographie Yproise...*, nr. 1517.

147. De aankopen van andere prijzen zoals prentjes en rozenhoedjes gebeurden zeer sporadisch en voor heel kleine bedragen. Ze worden hier niet in rekening gebracht. Voor 1864-1872 werd het bedrag van 238,03 fr. omgerekend in lb. par., op basis van 0,907 fr. = 1 lb. par., vergelijkingsbasis gevonden in de rekeningen.

Tabel 3 : Procentueel aandeel van kleren en boeken in de totale prijzenaankoop.

	Aankoop kleren en lijnwaad	Aankoop boeken	Gemiddeld totaal per jaar
1781-1790	88,15 %	11,84 %	158. 7. 9 lb. par.
1801-1810	94,04 %	5,95 %	124.11. 1 lb. par.
1820-1830	88,26 %	11,73 %	220. 6. 9 lb. par.
1841-1842	84,24 %	15,75 %	243.14. 0 lb. par.
1864-1872	60,90 %	39,09 %	262. 8. 8 lb. par.

Reeds pastoor Van Houcke voorzag in 1645 vier prijsuitdelingen om het effect van de zondagse catechismus te verhogen¹⁴⁸. Sporen van enige prijsuitdeling vóór 1762 vonden wij echter niet. Onder pastoor Deconinck waren de prijsuitdelingen vanaf 1762 vrij onregelmatig en zelfs volledig stopgezet in 1771-1775¹⁴⁹. Pastoor Van Alstein organiseerde ze zeer regelmatig, met een nieuwigheid, een kindvriendelijk gebaar door de uitdeling van koeken op 8 december, feest van de patrones van de school, en dit gedurende 11 jaar (1782-1792)¹⁵⁰. Van 1810 tot 1823 worden de prijsuitdelingen tweejaarlijks gehouden en vanaf 1827 om het jaar.

Vóór 1808 is het moeilijk een beeld te vormen van de omvang van de klederbedelingen, aangezien veel aankopen met andere zijn geglobaliseerd in de rekeningen. Vanaf 1808 t.e.m. 1842 wordt echter elke aankoop trouw gedetailleerd¹⁵¹.

148. PAR., *Liber memorialis*, f° 36 : «... ende op dat het t' zelfste ter beter ten effecte soude geleit worden, sal men viermael s' jaers (...) uytheelen aen den aermen in coussen, schoyen, lynwaet ende ander kleeden (...) totter somme van ses ponden grooten s jaers».

149. De vraag is natuurlijk of de zondagsschool dan ook nog verder werkte.

150. PAR., register nr. 7, rekeningen 1761-1813. Totaal bedrag : 78.16.0 lb. par., gemiddeld 7.3.3. lb. par. per jaar.

151. PAR., register nr. 3, rekeningen 1807-1842.

De hoofdaankoop bestaat jaarlijks uit «*wit stoppe lijnwaed*» of «*lynwaet voor de Sondagh-Schoole om te deelen voor prijzen in de geseyde schoole aen de arme kinders die de selve neerstigh bijwoonen om te leeren*»¹⁵².

Uitgaven voor het maken van kleren zijn slechts geboekt van 1785 tot 1796¹⁵³, nl. gemiddeld 41.10.0 lb. par. om de twee jaar betaald aan de gezusters Fornier. Vermoedelijk werden de stukken stof zelf als prijs gegeven. Sporadisch gaf men ook nog wat neusdoeken, halsdoeken en cornetten¹⁵⁴. Dat deze jonge kinderen op de dag van de prijsuitdeling deze weinig aantrekkelijke geschenken kwamen in ontvangst nemen is een treffende illustratie van de materiële ellende die de bevolking teisterde.

Tabel 4 : Aankopen lijnwaad.

Periode	Aankopen	Gemiddeld per jaar
1808-1817	2032 ellen	203 ellen
1818-1827	1352	135
1828-1837	3047	304
1838-1842	760	152

6. De leerlingen

Niettegenstaande de zondagsscholen in hun oorspronkelijk opzet catechisatieinstituten voor *alle* kinderen van het dorp waren, werden ze in hoofdzaak opgevat en ontworpen voor de armen.

152. ID., rekening jaar 1818.

153. PAR., register nr. 7, rekeningen 1785-1796.

154. Dit in tegenstelling tot de zondagsschool voor meisjes te Poperinge waar volgende prijzen werden gegeven :

1819 : 94 % van de meisjes krijgen een hemd, 81 % krijgen een neusdoek ;
 1844 : 98 % van de meisjes krijgen een hemd, 49 % krijgen een neusdoek, in DAP., *Aentekeningboek der zondag-schoole voor Meyskens tot Poperinghe 1815*, register 83/1, jaren 1819 en 1844.

In alle teksten die voor Reningelst beschikbaar zijn en die de volle periode 1645-1880 omvatten wordt exclusief gehandeld over de *arme kinderen*¹⁵⁵.

Aangezien de zondagsschool vooral een functie vervulde die voorbereidend was op de eerste communie, werden te jonge kinderen er niet toegelaten. «*Le dimanche il y a des classes séparées pour les enfants des deux sexes âgés de neuf ans au moins*»¹⁵⁶. Ook aan het oude voorschrift van gescheiden instructie werd dus nog voldaan.

Werd de zondagsschool druk bijgewoond? De gemiddelde zondagse aanwezigheid was vermoedelijk voor de beginperiode in de XVIIIde eeuw niet buitengewoon hoog¹⁵⁷. Wellicht hadden de beperkte financiële middelen, die geen grote prijsuitdelingen toelieten, hierop hun invloed. Volgens de fundatie Mazeman moesten nieuwe kinderen zoveel mogelijk aanvaard worden rond de Kerstdagen¹⁵⁸. De data van de prijsuitdelingen stemmen echter niet overeen met deze periode.

In 1856 waren er in de Reningelstse zondagsschool 150 leerlingen¹⁵⁹. Het relatieve belang van dit aantal is moeilijk te achterhalen. In 1863 zijn er echter 's winters 150 leerlingen aanwezig in het dorpsonderwijs, 's zomers 105. Daarvan genieten 62 kinderen kosteloos onderwijs. De 150 inschrijvingen in de zondagsschool in 1856 zullen vermoedelijk niet beperkt gebleven zijn tot

155. PAR., *Liber memorialis*, f° 36, testament Vanhoucke (1645): «*voor d'aerne lieden...*»; PAR., Doos I, nr. 14, overeenkomst kapelaan (1704): «*... voor de schamel kinders...*»; PAR., Doos III, nr. 86, akte De Baenst (1785): «*... van aermen catechismus ofte sondaghschole...*», GAR., Doos 550.28, akte Cuvelier (1827): «*... jonste tot den armen*».

156. GAR., Doos 550.28, brief van gemeentebestuur aan arrondissementscommissaris, dd. 19.3.1880.

157. DAP., *Visitationes decanales 1769*, register 81/1. Voor de zondagsscholen van Elverdinge, Proven en Westvleteren wordt vermeld: «*... bene frequentata...*». Voor Reningelst ontbreekt deze melding.

158. Ook in de «*Looie*» te Ieper werden de nieuwe kinderen aanvaard na Kerstdag. ARCHIEF O.C.M.W. IEPER, nr. 1458.

159. D. DE HAERNE, *Tableau de la charité chrétienne en Belgique*, Brussel, 1858, annexe G3.

Tabel 5 : Spreiding van de prijsuitdelingen voor de gekende jaren

maand	jaren
januari	1832
februari	1812, 1827, 1833, 1834, 1845
maart	1835
april	1843, 1844
mei	1828, 1846
juni	1836
juli	1807, 1815, 1837
augustus	1808, 1813, 1817, 1819, 1838
september	1809, 1870, 1872
oktober	1821, 1823, 1829, 1830
november	1841
december	1810, 1825, 1839

de «arme» kinderen. Quasi de hele weekdagse schoolbevolking ging ook naar de zondagsschool, wat vermoedelijk meer is dan de «fundateurs» verwacht hadden. Het aantal niet-schoolgangers is echter niet gekend. T.o.v. de andere plattelandszondagsscholen van de dekenij Poperinge, had Reningelst in 1856 een leerlingenaantal boven het gemiddelde¹⁶⁰. Over de reële aanwezigheden zijn we echter niet geïnformeerd^{161 162}.

M.b.t. de resultaten van het onderwijs moet een onderscheid gemaakt worden. Zowel in de XVIIIde als in de XIXde eeuw werden de religieuze doelstellingen, nl. de catechismus kennen,

160. *Ibid.*, 1008 leerlingen in 9 scholen, gemiddeld 112 leerlingen per school (standaarddeviatie 43).

161. Zie bijlage 2.

162. De gegevens betreffende de schoolbevolking werden verzameld uit diverse verslagen van zittingen van de gemeenteraad voor het betreffende jaar, in GAR., *Register bestemd tot de inschrijving der beraedslagingen en processen-verbael der zittingen van den gemeente-Raed van Reningelst 18.5.1860-27.1.1886*. In 1856 telde Reningelst 2107 inwoners.

waarschijnlijk behoorlijk bereikt. Ook de preek en het zondagse kanselonderricht werkten daaraan mee. Het aandeel van de zondagsschool is hierin vrij groot, gezien de klachten over schoolafwezigheid in de week midden de XIXde eeuw in Reningelst nog groot zijn¹⁶³.

De resultaten i.v.m. profane vakken (lezen en schrijven) dienen echter zeer omzichtig benaderd te worden. Voor de leerlingen die regelmatig onderwijs volgden in de dorpsschool was de zondagsschool (maximum één uur profaan onderricht) een goede aanvulling en training. Voor de niet-schoolgangers kunnen we slechts een leerplafond benaderen. Voor een duur van ± 5 jaar (van 9 tot 13 jaar) naar rato van 50 lesuren per jaar ontvangt een leerling, mits hij regelmatig aanwezig is, ongeveer 250 uren leesonderwijs. Dit is ongeveer het aantal uren speciaal leesonderwijs dat een hedendaagse leerling geniet in het 1ste leerjaar van de lagere school. Als men rekening houdt met het feit dat de schoolvrouwen over het algemeen wel toegewijd maar weinig deskundig waren, dat de «leesboekjes» helemaal niet geschikt waren als leesstof voor kinderen en dat de leermomenten veel té ver uit elkaar lagen om echt efficiënt te zijn, dan kan men alleen maar vermoeden dat het maximumpeil van deze leerlingen, nl. dit van een hedendaags 1ste leerjaar, in de praktijk nooit bereikt kon worden.

Over bestraffing van afwezigheid door onthouden van de armensteun¹⁶⁴ werden geen sporen gevonden. De sociale druk via de prijsuitdelingen zal wel efficiënt gewerkt hebben.

163. GAR., *Register bestemd tot de inschrijving der beraedslagingen en processen-verbael...*, zitting 6.5.1863: aanwezigheden in de winter: 93 %, in de zomer: 65 %. In 1846 luidde dit nog «... dat er een groot getal van de arme kinderen zeer dikwijls de lessen van de onderwijzers verzuymen, niet tegenstaende dat alle de middelen gebruikt worden om dit te voorkomen», in GAR., *Register van beraedslagingen en processen verbael vande Gemeente Raed*, zitting van 28.8.1846.

164. Cfr. *supra*, § 1.

Besluit

De zondagsschool van Reningelst heeft in eerste instantie haar hoofdpdracht vervuld : catechisatie vóór de volwassenheid. In dit opzicht beantwoordde zij aan een nood en realiseerde zij ook nog in de XIXde eeuw de doelstellingen van 1570. Door de toenemende scolarisatie verminderde echter haar belang grotendeels.

Het blijft echter ook haar verdienste dat zij doorheen haar hele geschiedenis een aantal niet-schoolgaande kinderen vrij intensief in contact bracht met een meer gecultiveerde taal. Door luisteren en nazeggen, door vragen en antwoorden, door memoriseren en aanvankelijk lezen kregen deze kinderen een rudimentair taalonderricht.

De zondagsschool bleef werken in een maatschappijbestendig klimaat : tot laat in de XIXde eeuw bleef men aanvaarden dat zij een vervangster was voor de dorpsschool voor die kinderen die niet het gewone onderwijs in de week volgden wegens arbeidsnoodwendigheid. Niettegenstaande de sociale beweging van Walwein en Mazeman heeft zij als kerkelijke instelling weinig bijgedragen tot de ontvoogding van de plattelandsbevolking in Reningelst. Daarvoor waren haar doelstellingen té eng en haar mogelijkheden te beperkt.

Het wil ons echter voorkomen dat ze voor de kinderen een welkome verpozing zal geweest zijn in hun al niet zeer gevarieerd en vaak kleurloos bestaan.

BIJLAGE 1

Kapitaalbezit (fundatiekapitalen) van de zondagsschool van Reningelst in 1833

Jaar	«Fundateur»	Kapitaal	Jaarlijkse verplichting
(*) 1761	Devos	150 lb. gr. Vl. of 1632,65 fr.	—
(*) 1778	Walwein	400 lb. gr. Vl. of 4353,74 fr.	—
(*) 1784	Mazeman	200 lb. gr. Vl. of 2176,87 fr.	2 gelezen missen
(*) 1785	De Baenst	50 lb. gr. Vl. of 544,21 fr.	1 gelezen mis
1821-	Cuvelier	1000 fr.	3 gelezen missen en 2 zielemissen met lauden
1827			
1822	Ployaert	1100 fr.	12 gelezen missen
1833	Cousin	464 fr.	6 gelezen missen gedurende 25 j.

(*) Vergelijk :

Jaarinkomen lid stedelijk magistraat : ± 333 à 500 lb. gr. Vl.

Jaarloon arbeider : ± 31 lb. gr. Vl.

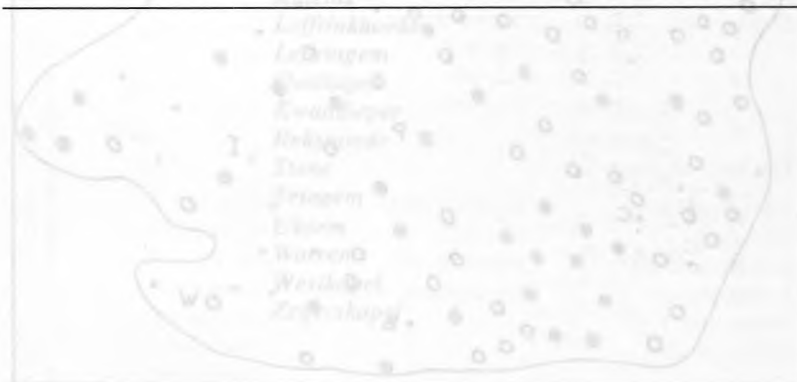
Jaarloon meester : ± 43 lb. gr. Vl.

Bron : R. BOUMANS, *Wethouders en stedelijke functionarissen in de 16de, 17de en 18de eeuw*, — *Flandria Nostra*, dl. V, Antwerpen, 1960, p. 411-412.

BIJLAGE 2

Regelmatigheid van de aanwezigheid in de Poperingse zondagsschool voor meisjes in 1819(*)

Aanwezigheid	Aantal meisjes	Cumulatief percentage
55 anw.	57	22 %
ten minste		
54 aanw.	107	43 %
53	131	52 %
52	133	53 %
50	154	62 %
49	168	67 %
48	179	72 %
47	191	77 %
46	202	81 %

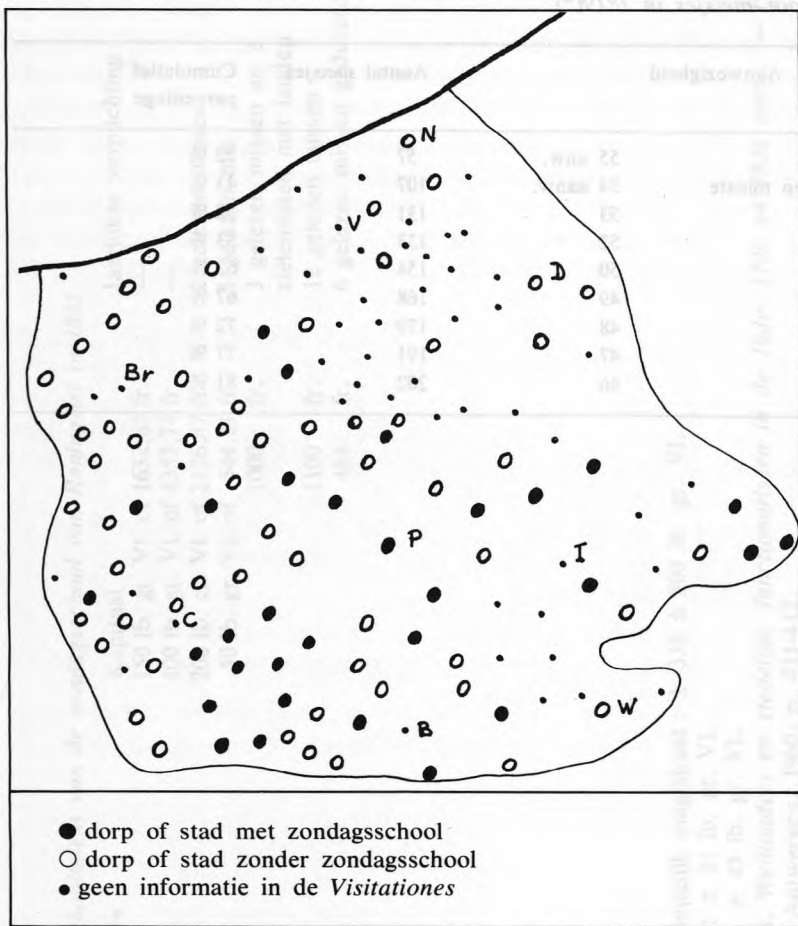

(*) Bron :

DAP., Aanteekeningboek der zondag-schoole voor Meyskens tot Poperinghe 1815, jaar 1819.

BIJLAGE 3

Spreiding van de zondagsscholen in het bisdom Ieper (*) 1768-1769

Br : Sint-Winoksbergen B : Belle

C : Kassel

W : Waasten

P : Poperinge

N : Nieuwpoort

V : Veurne

D : Diksmuide

(*) Bron :

ARCHIEF BISDOM BRUGGE, Fonds bisdom Ieper, Y 72 en 73, *Visitations decanales 1768, 1769.*

BIJLAGE 4

Overzicht van de zondagsscholen in het bisdom Ieper 1768-1769 (*)

Dorp of stad met zondagsschool	Dorp of stad zonder zondagsschool	Geen informatie
Dekenij	<i>Sint-Winoksbergen</i>	
<i>Herzele</i>	<i>Aremboutskapel</i>	<i>Kapelle</i>
<i>Wormhout</i>	<i>Bambeke</i>	<i>Sint-Winoksbergen</i>
	<i>Bissezele</i>	<i>Bieren</i>
	<i>Krochte</i>	<i>Duinkerke</i>
	<i>Koudekerke</i>	<i>Hondschote</i>
	<i>Soks</i>	<i>Wilder</i>
	<i>Zuidkote</i>	
	<i>Ekelsbeke</i>	
	<i>Gijvelde</i>	
	<i>Killem</i>	
	<i>Leffrinkhoeke</i>	
	<i>Ledringem</i>	
	<i>Oostkapel</i>	
	<i>Kwaadieper</i>	
	<i>Rekspoede</i>	
	<i>Stene</i>	
	<i>Tetegem</i>	
	<i>Uksem</i>	
	<i>Warrem</i>	
	<i>Westkapel</i>	
	<i>Zegerskapel</i>	

(*) Zelfde bron als bijlage 3. Gecursiveerde namen zijn Frans-Vlaamse dorpen, vroeger behorende tot het bisdom Ieper. Wij gebruikten de Nederlandse schrijfwijze zoals in J. VAN OVERSTRAETEN, *De Nederlanden in Frankrijk*, Antwerpen, 1969.

Namen met (+) hadden in 1856 een zondagsschool volgens D. DE HAERNE, *Tableau de la charité chrétienne en Belgique*, Brussel, 1858.

Wij beperkten ons strikt tot de opgegeven bron, niettegenstaande wij uit andere bronnen weten dat in 1768 ook zondagsscholen waren b.v. in Belle en Ieper (niet opgenomen in de Visitationses.)

Dekenij Kassel

<i>Hazebroek</i>	<i>Hardenvoorde</i>	<i>Bavinkhove</i>
<i>Hondegem</i>	<i>Noordpene</i>	<i>Kassel</i>
<i>Sint-Mariakapel</i>	<i>Okselare</i>	<i>Rubroek</i>
<i>Ochtezele</i>	<i>Oudezele</i>	<i>Stapel</i>
<i>Steenvoorde</i>	<i>Walskapel</i>	<i>Zermezele</i>
<i>Sint-Silvesterkapel</i>	<i>Wemaarskapel</i>	
<i>Terdegem</i>	<i>Winnezele</i>	
	<i>Zuidpene</i>	

Dekenij Belle

<i>Borre</i>	<i>Berten</i>	<i>Belle</i>
<i>Kaaster</i>	<i>Dranouter (+)</i>	
<i>Nieuwkerke (+)</i>	<i>Sint-Janskapel</i>	
<i>Meteren</i>	<i>Merris</i>	
<i>Eke</i>	<i>Loker</i>	
<i>Steenwerk</i>	<i>Niepkerke</i>	
	<i>Pradeels</i>	
	<i>Strazele</i>	
	<i>Vleteren</i>	

Dekenij Waasten

<i>Boezinge (+)</i>	<i>Beselare (+)</i>	<i>Bikschote</i>
<i>Dadizele (+)</i>	<i>Kemmel</i>	<i>Dikkebus (+)</i>
<i>Langemark (+)</i>	<i>Waasten (+)</i>	<i>Geluwe (+)</i>
<i>Ledege (+)</i>	<i>Zandvoorde (+)</i>	<i>Mesen (+)</i>
<i>Moorslede (+)</i>		<i>Neerwaasten</i>
<i>Zillebeke (+)</i>		<i>Passendale (+)</i>
		<i>Voormezele</i>
		<i>Wijtschate (+)</i>
		<i>Wulvergem (+)</i>
		<i>Zonnebeke :+)</i>

Dekenij Poperinge

<i>Elverdinge (+)</i>	<i>Beveren</i>	<i>Stavele</i>
<i>Godewaersvelde</i>	<i>Boeschepe</i>	
<i>Haringe (+)</i>	<i>Krombeke</i>	
<i>Poperinge (+)</i>	<i>Houtkerke</i>	
<i>Proven (+)</i>	<i>Woesten (+)</i>	
<i>Reningelst (+)</i>	<i>Oostvleteren (+)</i>	
<i>Westouter</i>	<i>Vlamertinge (+)</i>	
<i>Westvleteren (+)</i>	<i>Watou (+)</i>	

Dekenij Diksmuide

Diksmuide (+)	Kaaskerke
Esen (+)	Klerken (+)
Nieuwkapelle	Sint-Jacobskapelle
Woumen	Lampernisse
Zuidschote	Merkem (+)
	Noordschote
	Oostkerke
	Pervijse
	Reninge (+)
	Oudekapelle

Dekenij Veurne

Houtem	Wulpen	Adinkerke
Leisele	Wulveringem	Alveringem (+)
		Avekapelle
		Bulskamp
		Koksijde
		Veurne (+)
		Gijverinkhove
		Hoogstade
		IJzenberge
		Lo
		Oeren
		Pollinkhove
		Sint-Rijkers
		Steenkerke
		Vinkem

Dekenij Nieuwpoort

Nieuwpoort (+)	Booitshoeke
Ramskapelle	Sint-Katharinakapelle
	Sint-Joris
	's Herenwillemkapelle
	Oostduinkerke
	Zoutenaai

EEN RIDDERGRAFZERK UIT DE DUINENABDIJ

R. VAN BELLE

In een vorige bijdrage hebben wij gewezen op de ontdekking van belangrijke grafzerken in de ruïnes van de Duinenabdij te Koksijde¹. Eén van deze zerken stelt de beeltenis voor van een ridder met zijn echtgenote. Hier volgt de beschrijving van deze uitzonderlijke vroeggotische grafzerk, waarschijnlijk één van de oudste bewaarde zerken met figuren van West-Vlaanderen.

Type : vloerzerk met lijngraving.

Overledene : onbekende ridder met echtgenote.

Datum : ca. 1250 - 1270.

Lokalisatie : afkomstig uit de oostelijke gang van de grote kruisgang, bij de ingang van de kapittelzaal (opgravingscampagne 1975) ; aktueel opgesteld bij de ingang van het park.

Iconografie : de ridder is blootshoofd afgebeeld ; hij draagt een maliënkolder met hierboven een opperkleed (wapenrok) ; voor de borst is een schild van waaronder een gedeelte van zijn zwaard uitsteekt. De benen en voeten zijn totaal uitgewist, met uitzondering van de priksporen en de bevestigingsriempjes. Van het gelaat is enkel een deel van het golvend haar bewaard, dat gekruld is aan de top. De handen zijn geheel afgesleten. De vrouw is gehuld in een lange surcot, verder draagt zij een lange mantel gevoerd met vaar ; bovenaan is het sluitstuk van de mantel gedeeltelijk bewaard. De tippen van haar schoenen steken van onder haar surcot uit. Van haar gelaat resten enkel nog enige lijn-

1. R. VAN BELLE, *Een gotische grafzerk uit de Duinenabdij te Koksijde*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*, 1978, blz. 146-155.

fragmenten van een hoofdsluier. Beide figuren staan onder een gotisch baldakijn, versierd met architectonische motieven.

Epigrafie : op de balk van het gotisch baldakijn is een gedeeltelijk bewaarde tekstband, in uncialen, luidend als volgt «HIC : IACET(;) DNS... ...D(?)S : MILES : ET A...» weze in het nederlands «HIER LIGT HEER... ...D(?)S RIDDER EN A...».

Heraldiek : het wapenschild vertoonde een motief ; de schaars bewaarde lijnen laten evenwel geen interpretatie meer toe.

Techniek : carboonkalksteen uit het Doornikse, in slechte staat van bewaring ; de zerk vertoont vele barsten en groeven alsook sterke verwerking door betreding in de wandelgang. Bij het lichten brak de zerk in stukken waarbij belangrijke partijen van de vrouwafbeelding afschilferden. Met de opstelling buiten zal de bewaringstoestand er zeker niet op verbeteren.

Afmetingen : $\pm 2,63$ m x $\pm 1,31$ m.

Reconstructie : op de wrijfprent werden enkel de bewaarde delen bijgezwart. De ontbrekende delen werden op bepaalde plaatsen bijgewerkt nl. de voeten van de ridder, de priksporen en enkele schaarse lijnfragmenten vormden een aanduiding hieromtrent. Tevens werd aan de linkerkant het schild bijgewerkt. De colommen links en in het midden werden volledig doorgetrokken en bijgezwart.

Kommentaar :

Datering : naar stijl en figuratie is deze zerk vroeggotisch en te plaatsen bij de productie van de 13de eeuw. Deze zerk is primitief en strak qua graving. De afbeelding is zeer lineair uitgewerkt (vooral de ridder) zodat de algemene indruk redelijk stroef aandoet. Vergelijkingsmateriaal uit de 13de eeuw is eerder schaars in onze streken ; anderzijds zijn de gebruikelijke criteria die een exacte datering van de zerk mogelijk maken niet aanwezig of uitgewist. De zerk is in zijn geheel zeer sober opgevat. De ridder draagt geen schouderplaten² en heeft priksporen aan de

2. Schouderplaten komen op vanaf het midden van de 13de eeuw en verdwijnen grotendeels vanaf de tweede helft van de 14de eeuw. Zie H. ROUSSEAU, *Frottis de tombes plattes*, Brussel, 1912, blz. 5. alsook F.A. GREENHILL, *Incised effigial slabs*, London, 1976, vol. I, blz. 136.

Grafzerk van een onbekend echtpaar uit de Duinenabdij, ca. 1250-1270.
(wrijfpent R. Van Belle).

voeten³. Deze vaststellingen wijzen voor een datering rond 1250 of kort hierop. Ons inziens vormen de architectonische motieven ook een aanduiding voor een datering rond die jaren. Vóór 1250 is het architectonisch decor in de regel veel meer kasteelachtig uitgewerkt, met torens en kantelen. Terwijl na 1250 de architectuur meer kerkelijk aandoet nl. torens versierd met hogels en pinakels. De vensters zijn tevens voorzien met lancetbogen, drielobben en visblaasmotieven.

Vergelijkingsmateriaal : iconografisch kunnen wij de vergelijking doortrekken met een aantal ridderzerken uit dezelfde periode nl.

- de zerk van een onbekende ridder getooid met een pothelm, met getrokken zwaard in de hand en schild voor de borst (ca 1250) te Gent⁴ ;
- de zerk van een onbekende ridder met echtgenote van Bellinghem (ca. 1230)⁵ ;
- de zerk van INGELRAM, GRAAF van Hesdin (ca. 1270) te Auchy-lez-Hesdin⁶.

Indien de iconografische figuratie enige gelijkenissen vertoont met de Duinenzerk, zijn er ook duidelijke verschillen in stijl, afwerking daar zij uit andere geografisch gelegen productie ateliers komen⁷.

3. Priksporen worden gans de 13de eeuw op grafzerken aangetroffen. Vanaf het einde van de 13de eeuw zien we het radspoor steeds meer de prikspoor verdringen. Zie F.A. GREENHILL, *a.w.*, blz. 136.

4. J. BETHUNE DE VILLERS, *Dalles funéraires retrouvées à l'écluse des Braemgaten*, in *Messageur des sciences historiques*, 1982, blz. 392-397 met afb.

5. W.F. CREENY, *Illustrations of incised slabs on the continent of Europe*, Norwich, 1891, blz. 5 met afb.

6. R. VAN BELLE, *De grafzerk van Ingelram, graaf van Hesdin te Auchy-lez-Hesdin*, in *Ons Heem*, Jg. 33, 1979, nr. 4-5 blz. 258-262.

7. De Gentse riddergrafzerk is waarschijnlijk lokale produktie. De zerk van Graaf Ingelram vormt met enkele andere zerken uit de omstreken van Boulogne een gesloten groep. De zerk uit Bellinghem is vermoedelijk produktie uit het Brabantse. In het zuiden van het land zijn diverse andere riddergrafzerken uit de 13de eeuw bewaard die ikonografisch interessant vergelijkingsmateriaal vormen maar qua stijl sterk verschillen van bovenvernoemde zerken. Dit is o.m. het geval met de zerken van Niverlee, Hognoul e.a.

Wat de vrouw betreft kan voor de kledij in bepaalde mate de vergelijking getrokken worden met een zerk van een onbekende man met dochter (1271) te Gent⁸. Verder stippen wij de zerk aan van Isabeau en Agnes de Bray daterend van 1270 bewaard te Mons⁹. De edeldame van Ter Duinen zal een gelijkaardige kledij gedragen hebben. Ook algemeen stylistisch bekeken vertonen beide zerken veel gemeenschappelijke kenmerken; beiden stammen o.i. uit hetzelfde produktie areaal. Te Sebourg in N. Frankrijk is een zerk in «ronde bosse» uitgewerkt die een goed gedacht geeft hoe de Duinenzerk er zal uitgezien hebben toen hij nog intact was¹⁰. De graffiguren uit Doornikse steen, stellen eveneens een adelijk echtpaar voor en dateren o.i. uit de tweede helft van de 13de eeuw.

Wat het vervaardigingscentrum betreft, komt de Duinenzerk uit een Doorniks atelier wat blijkt uit de materie, de stijl en grave-ringstechniek. In dit verband vermelden wij dat in de lijngroeven een karakteristieke zaagvormige bijtelslag waar te nemen is. Een gelijkaardige bijtelslag werd waargenomen op een vroeg 14de eeuwse zerk te Doornik¹¹.

Identificatie van de aflijvigen

Men kan slechts betreuren dat van de namen slechts enkele letters bewaard bleven. De man krijgt de titel toebedeeld van «ridder». Zijn familienaam eindigt met ...(D?)S. De voornaam van de vrouw begint met een «A» bv. voor Aleidis of Anna of e.a. Ondanks uitgebreid onderzoek in de lijsten van weldoeners voor deze jaren en gepubliceerd in de «Chronica abbatum monasterii de Dunis van A. De But¹² alsook van de akten vermeld in «Inventaire des chartes, bulles pontificales, privilèges et documents

8. H. ROUSSEAU, *a.w.*, blz. 15 met afb.

9. R. VAN BELLE, *The incised slab of Isabiaus de Bray and her daughter at Mons*, in *Transactions of the Monumental Brass Society*, 1967, gepubl. 1969, blz. 335-338.

10. L. GLOQUET, *L'art à Tournai in Bulletin de la société historique et littéraire de Tournai*, vol. 23, jr. 1890, blz 348-350 met afb.

11. Het betreft de zerk van een onbekend echtpaar. Deze sterk gehavende zerk bevindt zich op de koer van het archeologisch museum te Doornik.

12. Uitgegeven door E. Van de Putte te Brugge in 1864.

divers de la bibliothèque du Séminaire épiscopal de Bruges¹³, slaagden wij er niet in de aflijvigen te identificeren.

In een akte van 1237 wordt een «Walterus de Hondescota miles et Aleydis» als weldoeners vermeld¹⁴. In een akte van 1260 lezen wij de naam «Willelmus Onscone miles», als getuige bij de schenking van grond aan de abdij¹⁵.

Eventuele toeschrijvingen blijven zeer hypothetisch.

Deze adellijke figuren zullen waarschijnlijk belangrijke weldoeners geweest zijn die het sepulcrerecht in het kloosterpand hebben verworven.

Deze zerk, een van de oudste van West-Vlaanderen met figuren, staat blootgesteld aan weer en wind. De gevorderde staat van afschilfering en aanwezigheid van diepe groeven, zal het aftakelingsproces nog bespoedigen. Zo dit uitzonderlijk grafmonument nog langer buiten opgesteld blijft zullen de beeltenissen binnen enige jaren totaal teloor gaan.

13. Verder geciteerd als *Chronica*, uitgegeven door E. Van de Putte, Brugge, 1857.

14. E. VAN DE PUTTE, *Chronica*, a.w., blz. 29.

15. E. VAN DE PUTTE, *Chronica*, a.w., blz. 507.

HET FEEST VAN HET H. BLOED

B. JANSSENS de BISTHOVEN

De H. Bloeddag werd te Brugge vanaf het begin gevierd op 3 mei, het kerkelijk feest van de Kruisvinding. Mis en officie van deze hoogdag, *festum principale civitatis*, volgden de hoogste ritus in de hiërarchie van de feesten, namelijk de dubbelritus van eerste klas. Dit blijkt uit de liturgische kalenders van het bisdom Brugge, die vanaf 1681 in het bisschoppelijk archief bijna volledig bewaard zijn. Deze kalenders maken geen onderscheid tussen de stad Brugge en het overige van het bisdom voor de viering van 3de mei in dubbelritus van 1ste klas, maar wel voor de viering, op de 3de zondag na Pasen, van het kerkwijdingsfeest van de kathedraal, dat in de stad met octaaf en buiten de stad zonder octaaf gecelebreerd moet worden. Men mag uit het eerste besluiten, dat dezelfde dubbelritus van 1ste klas voor het feest van 3de mei niet alleen in Brugge maar ook in heel het bisdom werd gevolgd¹.

Een aanzienlijke verrijking was het invoeren op 3de mei, in plaats van de mis en het officie van de Kruisvinding, van een eigen mis met officie ter ere van het H. Bloed, krachtens het volgende Romeins decreet van 22 augustus 1744 : «De bisschop van Brugge heeft bij de heilige congregatie van de riten een

1. *Directorium divini officii (pro dioecesi Brugensi*: vanaf 1695 bijgevoegd) *iuxta missale et breviarium Romanum accomodatam dispositioni festorum priorum ecclesiae cathedralis S. Donatiani Brugensis pro anno Domini 1682* : op 10 april en op 3de mei.

verzoek ingediend, om het feest van het H. Bloed, dat naar gewoonte op 3de mei wordt gecelebreerd, voortaan elk jaar in de stad en in het bisdom Brugge met een eigen officie in dubbelritus van 1ste klas te mogen vieren, — namelijk het officie ter ere van het H. Bloed van onze Heer Jezus Christus, dat paus Gregorius XIII voor de stad en het bisdom Valencia op 19 december 1583 had goedgekeurd en dat nadien tot andere bisdommen werd uitgebreid, — alsook om het feest van de Kruisvinding in de stad en in het bisdom Brugge bestendig naar 11de mei te mogen verplaatsen. Op grond van het verslag van kardinaal Portocarrero heeft de congregatie geoordeeld deze gunst te mogen verlenen, maar zonder formele goedkeuring van de relikw»². Dit laatste voorbehoud wijst erop, dat bisschop J.B. de Castillion in zijn verzoekschrift de verering van de relikw van het H. Bloed als motief tot het bekomen van de gevraagde gunst had vermeld. Na het ontvangen van deze toestemming en volgens gunstig advies van het kapittel, besliste de bisschop, op 14 mei 1745, tot bevordering van de verering tot het H. Bloed en van het jaarlijkse aloude hoogfeest, dat het eigen officie en mis van het H. Bloed elk jaar op 3de mei als dubbelfeest van 1ste klas zal gevierd worden³. Krachtens deze beslissing heeft de Brugse liturgie het proprium overgenomen, welke bisschop San Juan de Ribera in zijn bisdom Valencia in 1583 had ingevoerd. Deze prelaat, die als heilige wordt vereerd, stichtte in 1610 het Corpus-Christi-college, een seminarie voor een beperkt aantal leerlingen, die er na een selectief examen toegang krijgen. Hij bouwde de prachtige Corpus-Christi-kerk, waarin iedere vrijdag een 15de eeuws kruisbeeld wordt getoond, terwijl men de psalm *Miserere* zingt ; dit heet de wekelijkse «ostensio del Santissimo Cristo Crucificado».

Dit vertonen, of de «toning», van een gewijd voorwerp gebeurt in de Brugse basiliek met de relikw van het H. Bloed elke vrijdag en tijdens de veertiendaagse plechtigheden van de maand

2. Oorspronkelijk stuk in de *Handelingen* van bisschop J.B. de Castillion ingevoegd : BAB. (Brugge, archief van het bisdom), B 58, fol. 25 v° - 26 r°.

3. BAB, B 58, fol. 26 v°.

mei elke dag, alsook vóór de gevel van het stadhuis, met klok-kengelui en bazuingeschal, als slotplechtigheid van de jaarlijkse processie. De eigen liturgische teksten voor mis en officie waren in het bisdom Brugge sinds 1746 in gebruik⁴. Zij werden in 1970 hervormd in Nederlandse vertaling, met eigen prelatie van het H. Bloed⁵.

In 1769 wilde de Brugse magistraat de H. Bloeddag naar de eerste zondag van mei verplaatsen. Over dit verlangen be-raadslaagde het kapittel van St.-Donaas op zaterdag na Pasen, 1 april, en opnieuw op woensdag 5 april. Hier volgt het verslag van deze laatste vergadering :

Gedaan in gewone zitting, op woensdag 5 april 1769, onder voorzitterschap van de deken. Aartsdiaken E. Van Tienevelt deelt mee, dat hij met kanunnik-cantor Petrus Depauw en met mij secretaris, in opdracht van het kapittel de vergadering van eergisteren, 3 april, in het bisschoppelijk paleis, heeft bijge-

4. *In festo sacratissimi Cruoris D.N.I.C.*: -mis *Iustificavit*, met Gregoriaanse melodie, in *Graduale Romanum ad usum ecclesiae cathedralis Brugensis*, handschrift van 1749 : BAB, A 105, p. 95-97 ; — officie, uitgevaardigd door bisschop J.B. de Castillion op 14 mei 1745 : BAB, C 445. Van de negen lezingen uit de metten van dit officie zijn de eerste drie aan de Hebreëënbrief ontleend : 12,1. 3-7 ; 12, 12-14 ; 12, 21-23. De volgende drie lezingen dragen als titel *Sermo S.Ioannis Chrysostomi, ex homilia ad neophytos tom.5* ; men vindt dit sermoen in deel 5, fol. 206 I - 207 M van de uitgave *Divi Ioannis Chrysostomi... opera omnia*, Parijs, 5 delen, 1536 ; er bestaat een andere Latijnse vertaling van dit sermoen, die waarschijnlijk door Augustinus werd gebruikt, en onlangs werd gepubliceerd door J.P. Bouhot, *Version inédite du sermon Ad neophytos de S.Jean Chrysostome, utilisée par S.Augustin*, in *Revue des études augustiniennes*, 17, 1971, 27-41. Deze toelichting danken wij aan Dom Eligius Dekkers O.S.B. van de St.-Pietersabdij te Brugge, alsook de volgende over de oorsprong van de laatste drie lezingen : zij zijn ontleend aan *Homilia 85 (aliter 84) in Ioannem*, § 28-34 (*Patrologia Graeca*, 59, c. 462-463) : de eerste vier zinsneden *Qui ipse Christi... tot eam omnem adornavit* zijn een samenvatting ; vanaf *Huius sanguinis participes...* tot het einde is dit laatste stukje weer letterlijk. De vertaling is deze van Franciscus Aretinus, gedrukt te Bazel, 1522, t.2 van Chrysostomus, p. 214 regel 11-33 (*Homilia 84*) en p. 118-119 (*Homilia 45*) ; het laatste stukje letterlijk, p. 119, regels 15-18. In de lectio IX van de metten is het laatste woord «Regem» veranderd in «reges» ; dit is verkeerd. De *Patrologia Graeca* geeft «induti sunt rege», hetgeen eveneens foutief is. «Regem» is de goede lezing en staat ook in de vertaling van F. Aretinus ; duidelijk is de toespeling op het woord van Paulus : *Christum induistis* (Gal., 3,27).

5. Wat het officie betreft moet de Romeinse goedkeuring nog aangevraagd worden.

woond, in aanwezigheid van bisschop J.R. Caimo en de afgevaardigden van de magistraat. Deze laatsten hebben het dringend verzoek van de stedelijke overheid herhaald, om de feestelijkheden van het H. Bloed naar de zondag te verplaatsen, het voorbeeld volgend van andere steden, die hun kermisdag op zondag plegen te houden ; alsook om de volksdevotie te begunstigen, aangezien de ondervinding leert, dat de menigte veel aanzienlijker is wanneer de 3de mei op een zondag valt, vooral vanwege de landbouwers, die zich op de werkdagen niet vrij kunnen maken. Na deze uiteenzetting werd het afwijzend antwoord van de kanunniken uitgelegd. Zij kanten zich tegen de verplaatsing naar zondag, vooreerst omdat er een hinderlijk samenvallen van twee officies zou voorvallen, wanneer het kerkwijdingsfeest van de St.-Donaaskathedraal, namelijk op 3de zondag na Pasen, met de eerste zondag van mei samenvalt. Vervolgens om reden van het pauselijk decreet van 1744, dat het hoogfeest van het H. Bloed op 3de mei heeft bepaald, zodat men zonder Romeinse toelating deze datum niet meer kan veranderen. Om deze toelating te bekomen zou men ernstige redenen moeten voorleggen, die echter niet bestaan, omdat de veronderstelde vermeerdering van devotie door een grotere volkstoeloop niet opweegt tegen de nadelen voor andere kerken, door de te voorziene veronachtzaming van de zondagse parochiediensten, zowel in stad als te lande. Bovendien zou het, door de onvermijdelijke handelszaken, herbergbezoeken en andere vermakelijkheden, een profanatie van de zondag worden. Deze ontheiliging zou men niet kunnen beletten, ook niet door de bijzondere maatregelen, welke de magistraat beloofde om alle misbruiken te voorkomen. Om reden nochtans van het feit, dat er inderdaad een grote volksmenigte naar de algemene processie van het H. Bloed toestroomt, deden de afgevaardigden van het kapittel, in akkoord met de bisschop, het voorstel om de liturgische dienst op steeds dezelfde maandag, die namelijk volgt op 2de mei, vast te stellen. Deze toegeving van het kapittel werd op het stadhuis aan de magistraten voorgelegd. Maar kort nadien kwam eerste schepen Coppieters melden, dat de stadsmagistraat, gezien de moeilijkheden om mis en officie te verplaatsen, beslist hadden alles te laten zoals voorheen⁶.

6. BAB, A 89, p. 151-152.

Elf jaar later, in 1780 deed de magistraat een nieuwe poging om de verplaatsing van de H. Bloeddag op 1ste zondag van mei te bekomen. Bisschop F. Brenart was ervoor te vinden en vond deze schikking mogelijk, ja heilzaam en redelijk⁷. Maar het kapittel verzette zich andermaal en wilde niets veranderen aan de zienswijze van 5 april 1769⁸. Niet tegenstaande deze weigering van het kapittel, werd de volgende H. Bloeddag, volgens de wil van de magistraat en van de bisschop, zowel het liturgisch hoogfeest als de processie op 1ste zondag van mei gehouden, namelijk op 3de zondag na Pasen, 6de mei 1781⁹. Zoals blijkt uit de jaarlijkse liturgische kalender, werd ook de volgende jaren, ten minste tot in 1797, het H. Bloedfeest op 1ste zondag van mei gevierd, maar er was na mei 1795 geen processie meer, om reden van de Franse overheersing en het wegbergen van de relikwie.

Volgens de liturgische kalender van het jaar 1802, werd de H. Bloeddag opnieuw op 3de mei gevierd, evenwel zonder processie aangezien de relikwie verborgen bleef. In de kalenders echter van 1803 en volgende jaren is het liturgisch feest van het H. Bloed weggelaten en vervangen door het feest van de Kruisvinding op 3de mei.

Op 20 april 1819 werd de relikwie uit de heimelijke schuilplaats, het woonhuis van Geertrui de Pélichy in de Dweesstraat, naar de St.-Salvatorskerk gebracht en aldaar opnieuw getoond en ter verering aangeboden tot aan de terugkeer naar de kapel van St.-Basilius, op 9 mei 1825. Op verzoek van de broederschap van het H. Bloed en met toestemming van de Gentse vicarissen-ge-

7. BAB, B 72, fol. 177 r° - 178 v° : *Conceptus hic, undequaque possibilis in executione, saluberrimus nobis apparet et omnino rationi consonus.*

8. BAB, B 72, fol. 189 r° - 189 v° ; A 90, p. 400-401 : copie van de brief van het kapittel aan de bisschop, 5 juni 1780, in de *Handelingen* van het kapittel. De originele brief was in de *Handelingen* van bisschop J.R. Caïmo ingevoegd, maar is eruit verdwenen.

9. BAB, B 73, fol. 140 r°, 153 v° - 154 r°. Het kerkwijdingsfeest van de kathedraal werd van 3de zondag na Pasen uitgesteld tot de volgende zondag 13 mei 1781 : BAB, A 90, p. 454.

neraal werd beslist de processie op maandag 3de mei 1819 te laten uitgaan en in de toekomst elk jaar op maandag na 2de mei¹⁰.

Nadat Brugge op 27 mei 1834 door paus Gregorius XIV als zelfstandig bisdom heropgericht was, werd het officie van het H. Bloed, sinds 1803 uit de kalender verwijderd, weer opgenomen en gecelebreerd op 3de mei, terwijl de processie, zoals in 1819 was beslist, op maandag na 2de mei vastgesteld bleef. Het duurde tot 1914 vooraleer het samengaan van officie en processie op maandag na 2de mei werd vastgelegd, overeenkomstig het toen vernieuwde proprium van het bisdom. Deze koppeling werd in 1970 opnieuw gesplitst, door de beslissing van de kerkelijke en burgerlijke overheid, om de H. Bloeddag met processie op Hemelvaartsdag vast te stellen, terwijl het liturgische feest onveranderd gehecht bleef aan de maandag na 2de mei. Aangezien Hemelvaartsdag nooit op maandag kan vallen, zal de verbinding van officie en processie op dezelfde dag niet meer voorkomen.

Samenvattend kan men besluiten, dat de H. Bloeddag gevierd werd :

- van oudsher tot 1780, op 3de mei, alsook in 1802 ;
- van 1781 tot 1797, op 1ste zondag van mei ;
- van 1819 tot 1969, op maandag na 2de mei ;
- vanaf 1970, op Hemelvaartsdag.

Processie en officie met mis waren van oudsher vastgesteld op dezelfde dag. Van 1819 tot 1913, tenzij de 3de mei juist een maandag is, en vanaf 1970, is de processie op H. Bloeddag, maar het officie en de mis zijn op een andere dag. Sedert 1756 zijn mis en officie eigen voor het bisdom Brugge.

10. BAB, B 201, nr 64 ; A. DUCLOS, *H. Bloeddag en processie te Brugge*, in *Rond den Heerd*, 7, 1872, p. 186-189.

HET «VILLAIMPERIUM» VAN DR. JOUX TE OOSTENDE VOOR 1914

MARC CONSTANDT

Problematiek

Een volgroeid toerisme impliceert noodgedwongen een ruim aanbod van logiesmogelijkheden. In het 19de eeuwse Oostende werden de toeristen grotendeels opgevangen door een vrij goed uitgebouwd hotelnet¹.

Daarnaast waren er echter ook villa's om de toeristen te herbergen. Sommigen, zoals de Gentse industrieel Jules de Hemptinne, konden zich de luxe permitteren een eigen villa te bouwen om daar iedere zomer te komen resideren ; anderen daartegen waren aangewezen op huurvilla's. Een van de voornaamste personen die op deze logiesbehoefte inspeelde was de Brusselse geneesheer Lodewijk Joux. Hij woonde eerst in de Zwarte Vrouwenstraat 48 te Brussel vooraleer naar de Zuidlaan 60 in dezelfde stad te verhuizen.

Van dr. Joux' initiatieven te Oostende zullen we twee aspecten belichten, na het louter organisatorische evalueren we ook de huurprijzen van dergelijke villa's.

1. Zie ons artikel : *Invloed van Waals en Brussels kapitaal op het Oostends hotelwezen*. Ter perse.

De opbouw van het «villaimperium»

Joux deed zijn eerste aankoop van grond, om er twee villa's op te bouwen, in juli 1898, toen hij twee percelen kocht van de «Société des Terrains Domaniaux d'Ostende»².

Die maatschappij nam vanaf 1886 de verkoop van de domaniale gronden over van Louis Delbouille. Deze Luikse notaris had in 1874 de gronden, vrijgekomen na de afbouw van de vestingen, afgekocht van de Belgische Staat. Daarna was hij met de detailverkoop gestart, eerst in persoonlijke naam later als beheerder van de genoemde maatschappij³.

Joux kocht een perceel ten persoonlijke titel, het andere werd gekocht door een groep «dr. Joux en deelhebbers» genoemd. Over deze groep ontbreekt ons alle verdere informatie.

Op die stukken werden twee villa's gebouwd, de toenmalige Koningstraat 65 en 67, allebei naar plannen van de bekende architect Antoine Dujardin. Hetzelfde jaar zette hij ook een tweede stap in de opbouw van zijn villagroep. Hij kocht namelijk van Leopold II in september 1898, 628 m² grond in de Parijsstraat. De koning had die grond verworven toen hij de oesterput «Pavillon du Rhin» had afgekocht van Michel Halewijck.

Na het slopen van die gebouwen werd in het midden van het terrein de Parijsstraat aangelegd. Ten westen van die straat werden — de nu nog bestaande — Venetiaanse galerijen opgetrokken, dit als uitbreiding van het koninklijk chalet. Deze constructie, naar een concept van architect Maquet, betekende meteen de suppressie van een deel van de Chaletstraat⁴.

De gronden oostwaarts van de Parijsstraat liet Leopold II in percelen opdelen en verkopen. Een van die kopers was dus de

2. Kadaster Brugge, Brugge, Kadastrale leggers, Oostende Oost, nrs. 4489 en 4637.

3. Zie onze studie : *Delbouille en Dujardin, twee pioniers van het Oostends toerisme*, Brugge, 1981.

4. Grondverkoop : Kadaster Brugge, Mutatiebundel Oostende Oost 1899 nr. 405. Galerijen : N. Hostyn, *Maquet, Girault en Marcel, drie vorstelijke architecten*, in «de Plate», 1979, nr. 2, p. 13.

geneesheer Joux die daar zes villa's liet optrekken, opnieuw naar plannen van Antoine Dujardin. Meteen kon Joux in Oostende over een totaal van acht villa's beschikken.

Maar ook in de Oostendse deelgemeente Mariakerke liet hij villa's bouwen. De gronden langsheen de zee waren daar het eigendom van de N.V. «Terrains Ostende-Extension». Die maatschappij had die gronden, samen met de concessievoorwaarden, opgekocht uit de nalatenschap van kolonel North. Deze Engelse nitratenkoning was een vriend van Leopold II en had door toedoen van de Belgische koning deze gronden kunnen kopen. Maar North overleed reeds op 5 mei 1896, vooraleer hij iets kon realiseren.

Zo kwamen die terreinen in het bezit van de op 17 mei 1898 opgerichte N.V. «Terrains Ostende Extension», met sociale zetel te Antwerpen⁵.

Van deze firma kocht Joux dus bouwpercelen te Mariakerke. Misschien zitten zijn vroegere contacten met architect Dujardin daar voor iets tussen, omdat deze architect de verkoopspromotie voor de N.V. heeft verzorgd. Reeds in januari 1899, dus kort na zijn aankopen te Oostende zelf, kocht de geneesheer 698 m² grond op de zeedijk, de hoek van de Luikstraat gericht naar Middelkerke⁶.

Het duurde wel tot 1903 vooraleer hij er vijf villa's liet bouwen; drie op de zeedijk en twee in de Luikstraat.

Ook de tegenoverliggende hoek van de Luikstraat kocht hij, om er in 1908 opnieuw vijf villa's op te laten bouwen. In 1908 bouwde hij eveneens een gebouwtje op de hoek van de Troonstraat (toen Leopold II straat) en de 17 Octoberstraat (toen Gasthofstraat genoemd door de ligging van het Royal Palace Hotel) in het perceel naar de binnenstad gericht.

Het volgend jaar, 1909, liet hij op het aangrenzende perceel ook een constructie bouwen. Beiden werden in 1911 samengevoegd tot een geheel, het hotel Terminus⁷. Dit laatste gebouw, meteen

5. L. RANIERI, *Leopold II, urbaniste*, Hayez, Brussel, 1973, p. 238.

6. Kadaster Brugge, Mutatiebundel Oostende West, 1900, nr. 203.

7. Kadaster Brugge, Kadastrale legger Oostende West, nr. 979.

het eindpunt van de reeks bouwwerken, is dus wel verschillend van de vorige. We staan hier voor een hotel, terwijl de vorige allemaal villa's waren. Van de constructies te Mariakerke is ons de architect (of -en) niet bekend, misschien was het opnieuw Antoine Dujardin.

Afgezien van een villa in de Luikstraat die dr. Joux zelf gebruikte, kon hij dus zeventien villa's en een hotel verhuren.

Deze constructies waren, toeristisch bekeken, bijzonder goed ingeplant. In Oostende zelf in een zijstraat van de zeedijk en juist om de hoek van dezelfde zijstraat. Te Mariakerke lagen de villa's op de zeedijk en het hotel in een tweede perceel vanaf die zeedijk. Dit laatste gebouw keek zowel uit op de Wellington-renbaan als op het Royal Palace Hotel.

De huurprijzen

Het tweede luik van ons onderzoek betreft dus de prijzen waartegen deze villa's ter beschikking werden gesteld. Daarvoor kunnen we gelukkig beschikken over een publiciteitskaart door Joux verstuurd naar potentiële klanten. Deze kaart meet 12,2 x 16,2 cm. Het door ons bestudeerde exemplaar werd wel verzonden, en kreeg dus bijgevolg een postafstempeling. Jammer genoeg is die totaal onleesbaar, zodat een belangrijk element voor datering verloren is gegaan. Nergens elders vonden we een direct gegeven voor datatie, zodat we geen enkel jaartal met zekerheid kunnen vastleggen.

We vermoeden wel dat het hier om 1911 of 1912 gaat. De hiernaast weergegeven cijfers vormen een getrouwe weergave van het origineel.

Het is wel opmerkelijk dat dr. Joux de verhuring persoonlijk heeft verzorgd. Hij sprak dus geen «agence» aan, hoewel die op dat ogenblik reeds bestonden⁹. Zowel te Brussel als te Oostende

8. Exemplaar uit de R.U.G. handschriftenzaal, nog niet genummerd.

9. Zoals bvb: «Agence de Vente et Location de villas, Office des Propriétaires, 74 Boulevard van Iseghem». Publiciteit in *Oostende, Reine des Plages*, Oostende, 1913.

was hij te bereiken, in de badplaats waarschijnlijk enkel gedurende de toeristische maanden.

Een prijselement ontbreekt in deze prospectus, de prijzen voor het hotel. Laconiek wordt naast het hotel «Loué» afgedrukt. Ons is slechts een uitbater van het hotel bekend, namelijk een zekere Fabry die in een lijst van 1913 voorkomt¹⁰.

Wel kennen we voor dit hotel voor 1914 dan, nog de volgende gegevens : 150 kamers van 3-12 Fr¹¹. Meteen is het duidelijk dat het hier om een vrij groot hotel gaat. Daarom is het dubbel jammer dat we niet weten op welke basis dit werd uitgebaat, was het als gerant of als pachter dat Fabry het hotel beheerde ? Ook hebben we geen enkel idee omtrent de omvang van de winsten die uit dit hotel te halen waren.

Over de villaverhuring daarentegen worden we wel overvloedig ingelicht. Opmerkelijk, maar in de lijn van de verwachtingen, is augustus de topmaand qua kostprijs. Dat die maand de toeristische topmaand was konden we reeds aanstippen voor de badplaats Westende¹². Hier blijkt dat dus ook het geval te zijn. Maar toch bleek men in Westende over de gehele lijn goedkoper terecht te kunnen zoals blijkt uit de hiernavolgende rudimentaire vergelijking¹³:

Op de Zeedijk te	Aantal kamers	juli	aug.	sept.
Westende	7 - 9	900	1.600	600
Oostende (Mariakerke)	?	1.500	2.500	600

10. *Ostende, Annuaire du Commerce, édité par A. Lacour-Bourgoignie, année 1913*, Oostende, 1913, p. 127.

11. K. BAEDEKER, *Belgiën und Holland nebst Luxemburg*, 1914, p. 200. Na de eerste wereldoorlog werd dit hotel herdoopt in hotel Buckingham Palace. K. Baedeker schreef in zijn editie van 1928 over dit hotel : «nouveau (125 ch., dont 12 avec s. de bains...)».

12. M. CONSTANDT, *Westende, een geslaagd Brussels toeristisch initiatief*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, CXVIII, 1981, 1-2, p. 63-79

13. Cijfers voor Westende uit op. cit.

Maar in Westende had men natuurlijk niet de lange traditie van badplaats, gekoppeld aan een uitgebreide toeristische infrastructuur, zoals te Oostende.

Dr. Joux, die dus vanuit de hoofdstad een villaketen te Oostende-Mariakerke opbouwde, had daaraan dus waarschijnlijk een grote bron van inkomsten. Het is jammer dat we de kostprijs van die investering niet kennen, om die dan te vergelijken met de inkomsten.

In ieder geval heeft hij op zijn manier een niet te verwaarlozen bijdrage geleverd tot de uitbouw van het toerisme te Oostende. Hoeveel mensen konden niet overnachten in een van die zeventien villa's, om maar te zwijgen van het hotel !

Dacht men misschien onbewust aan hem toen men schreef : «Privatwohnungen sind in grosser Zahl vorhanden...»¹⁴.

Zo zien we hier opnieuw een belangrijke inbreng vanuit de hoofdstad in de uitbouw van de badplaats Oostende¹⁵.

14. *Belgiën*, Griebens Reiseführer, Berlijn, 1912, p. 190.

15. Zie onze artikels geciteerd onder noten 1 en 12.

VILLE D'OSTENDE
 Prix en location de Villas et d'appartements richement meublés
 Ecrite ou s'adresser :
 à Ostende-Extension rue de Liège, 1
 à Bruxelles, Avenue du Midi, 60

SITUATION	Division des Villas	Emplacement	Noms des Villas	Avril	Mai	Juin	Juillet	Août	Sept.	Octob.	
Rue Royale, 65	—	en face du Palais Royal	—	loué	loué	loué	loué	loué	loué	loué	
Rue Royale, 67	—		Chalet	loué	loué	loué	loué	loué	loué	loué	
Rue de Paris, 4	—		Sana	200	300	600	1500	2500	2500	750	
Rue de Paris, 6	—		Fleurs des Dunes	200	300	600	1500	2500	2500	750	
Rue de Paris, 8	—		Aubépine	200	300	600	1500	2500	2500	600	
Rue de Paris, 10	—		Edelweiss	200	300	600	1500	2500	2500	600	
Rue de Paris, 12	—		Rameaux	200	300	600	1500	2500	2500	600	
Rue de Paris, 14	—		Holidays	300	600	1000	2500	4000	4000	1000	
Digue de Mer Extension, 94	—		Marie-José	300	600	1000	2500	4000	4000	1000	
Digue de Mer Extension, 95	—		Marie-José	500	1000	2000	3500	12000	12000	1500	
Digue de Mer Extension, 96	rez-de-ch.		Marie-José	500	1000	2000	3500	12000	12000	1500	
Digue de Mer Extension, 96	1er étage		Marie-José	500	1000	2000	3500	12000	12000	1500	
Digue de Mer Extension, 96	2me étage	Marie-José	500	1000	2000	3500	12000	12000	1500		
Digue de Mer Extension, 96	3me étage	Marie-José	500	1000	2000	3500	12000	12000	1500		
Digue de Mer Extension, 96	4me étage	Marie-José	500	1000	2000	3500	12000	12000	1500		
Digue de Mer Extension, 106	rez-de-ch.	à côté du Royal Palace Hotel	Belgica	200	300	500	1000	2000	500		
Digue de Mer Extension, 106	1er étage		Belgica	200	300	500	1000	2000	500		
Digue de Mer Extension, 106	2me étage		Belgica	175	250	400	750	1200	300		
Digue de Mer Extension, 106	3me étage		Belgica	150	200	300	600	1000	250		
Digue de Mer Extension, 106	4me étage		Belgica	100	150	200	300	600	150		
Digue de Mer Extension, 107	—		Edelweiss	300	600	1000	2000	3500	1000		
Digue de Mer Extension, 108	—		l'Ostendaise	300	600	1000	2000	3500	1000		
Rue de Liège Extension, 1	—		T'huis Best	loué	loué	loué	loué	loué	loué	loué	
Rue de Liège Extension, 2	—		Paul-Louis	200	300	600	1500	2500	2500	600	
Rue de Liège Extension, 3	—		Nenuphar	200	300	600	1500	2500	2500	600	
Rue de Liège Extension, 4	—	Chardons	200	300	600	1500	2500	2500	600		
Avenue Léopold II	—	Gr. Hotel Terminus	loué	loué	loué	loué	loué	loué	loué		

Les réductions suivantes sont accordées sur les prix ci-dessus savoir :
 10 p.c. pour une location comportant deux mois.
 15 p.c. pour une location comportant trois mois.
 20 p.c. pour une location comportant toute la saison.

La Villa Marie-José, 96, Digue de Mer (Extension) qui possède le chauffage central à vapeur à basse pression, peut-être louée entièrement pour la somme de 5000 francs durant le mois d'Août.

LEO-FIDELIS VAN DEN POEL (1790-1837) DE DOKTERSZOOON UIT WAKKEN (Een biografische schets)

J. DEVADDER C.F.X.

Op 13 augustus 1833 kondigden de «Annonces Maritimes» te Antwerpen de afreis aan, met bestemming New York, van «le beau navire américain *Groton*, cap. Richard Baker». Het vrachtschip, zo werd er verder meegedeeld, zou niet enkel goederen opnemen voor New York, Philadelphia, Boston en Baltimore, maar «il prendra également des passagers». Belangstellenden werden verzocht zich te richten tot de scheepsmakelaars A. Griese, Ch. Grisar of W. Marsily. Niettegenstaande op die 13de augustus geschreven werd dat het schip «partira positivement le premier septembre», toch werd het bericht nog een twaalfde — en laatste — keer gepubliceerd op 7 september, omdat de *Groton* uiteindelijk slechts op 10 september 1833 uit de Antwerpse haven zou afvaren...

De makelaars hadden het vrij gemakkelijk gehad om de kleine driemaster een gevarieerde lading te bezorgen van 349 ton, maar het was moeilijker gebleken ook passagiers te vinden voor de Verenigde Staten. Ten slotte was een groep van dertien reislustigen komen opdagen : een soort missiegezelschap dat onder de leiding stond van een priester, Leo-Fidelis Van Den Poel.

Jeugd en vorming

Vooraleer hij, als 43-jarige, naar Amerika voer, was er al heel wat gebeurd in het leven van Van Den Poel. Reeds zijn geboorte te Wakken, West-Vlaanderen, op 12 oktober 1790, had in zekere zin iets merkwaardigs. Leo-Fidelis Van Den Poel behoorde inderdaad tot de weinigen die, vóór de Belgische onafhankelijk-

heidsverklaring van 1830, als «Belgisch staatsburger» waren ter wereld gekomen. Op 11 januari 1790 hadden de «patriotten» immers de Oostenrijkse heerschappij van Keizer Jozef II afgeschud en een Belgische Republiek gesticht, die echter in december van datzelfde jaar door het herstelde Oostenrijkse gezag zou worden weggeveegd. Maar precies in die korte periode van Belgische onafhankelijkheid had Joanna Teresia Damman, echtgenote van dokter Augustin Eugène Van Den Poel, het levenslicht geschonken aan haar eerstgeborene, die in het doopsel de naam ontving van Leo-Fidelis. De jongen zou een rijtje openen van zes kinderen, waarvan er drie hem zouden overleven.

Doctor medicus A. E. Van Den Poel, die zich gaarne ook als dichter gewaardeerd zag, behoorde tot een geslacht dat in 1735, onder Karel VI van Habsburg, tot de (kleine) adelstand werd verheven. Niet zonder zin voor humor had de familie een «poel» met twee zwemmende eendjes in het wapenschild laten opnemen, alles onderstreept door de passende spreuk «Non offendit odor» !

Zoals familieleden vóór en na hem spelde dokter-dichter A. E. Van Den Poel de «adellijke» familienaam met «kleine» letters — van den Poel — maar zoonlief Leo-Fidelis zou, op bijna ostentatieve wijze «Van Den Poel» schrijven. Wellicht had hij, die als kind onder het bewind van de Franse Revolutie moest leven, ervaren dat niet de «poel» een onprettige geur betekende voor die Franse revolutionaire neuzen maar al wat naar adel rook...

Behoudens de geboortedata van zijn jongere broer Ferdinand en van zijn vier zusjes, waarvan er twee heel jong overleden, zijn over de kinder- en jeugdjaren van Leo-Fidelis Van Den Poel geen gegevens beschikbaar.

Plots duikt zijn naam weer in een archiefstuk op, wanneer op 29 juni 1816 zijn intrede in het groot-seminarie van Gent wordt geboekt. Leo-Fidelis was toen bijna 26 jaar vol, en die leeftijd schijnt op een zogenaamde «late roeping» te wijzen. De verklaring kan evenwel een andere zijn. Wellicht had de jongeman geweigerd zijn roeping te volgen onder de heerschappij van Napoleon I.

Niettegenstaande het konkordaat van 1802 met paus Pius VII was Napoleon steeds eigenmachtiger gaan optreden tegenover de Kerk, wat veel argwaan en verzet had gewekt onder de geeste-

lijken. Sommigen hadden verkozen het land te verlaten, zoals de Brabantse priester Karel Nerinckx (1761-1824) die in 1804 naar de Verenigde Staten uitweek en er bewonderenswaardig missiewerk zou verrichten. Anderen vervielen tot schisma, zoals de «Stevenisten» die ook in West-Vlaanderen zeer bekend en bedrijvig waren. Maar ook geestelijken die loyaal hadden meegewerkt met het herstel van het kerkelijk leven volgens de bepalingen van het konkordaat, zouden vaak genoeg moeilijkheden kennen. Het uitgestrekte bisdom Gent, waartoe West-Vlaanderen sinds Napoleons konkordaat behoorde, werd zelfs bijzonder getroffen toen zijn bisschop, Mgr. M. J. de Broglie, in 1811 door Napoleon werd gevangen gezet en twee jaar later door de keizer als bisschop werd afgesteld.

Kort daarna echter waren de grote historische gebeurtenissen mekaar vrij snel opgevolgd: Napoleons nederlaag in de Volkerenslag van Leipzig, zijn eerste troonsafstand, Elba, Waterloo en de oprichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden onder koning Willem I.

Die nieuwe situatie gaf een ogenblik hoop aan de Belgische katolieken, die een volledige «restauratie» van hun vroegere rechten én voorrechten verwachtten. In elk bisdom werden de seminaries heropend, te Gent keerde Mgr. de Broglie als bisschop terug, de verspreide kloosterlingen kwamen opnieuw bijeen. Dat alles kan een rol gespeeld hebben in Van Den Poels beslissing om eindelijk aan zijn roeping gehoor te geven en zijn priesteropleiding te beginnen.

Een rustige tijd zou het evenwel niet worden. Reeds in de zomer van 1815 had Mgr. de Broglie, Van Den Poels bisschop, zich uitgesproken tegen de staatsgrondwet die Willem I in het nieuwe koninkrijk wilde proklameren. En op 17 augustus 1816, geen twee maanden na Van Den Poels intrede in het Gentse seminarie, werd een proces tegen bisschop de Broglie ingespannen omdat hij — onwettelijk, zo oordeelde de regering — de Jezüieten in zijn bisdom had toegelaten. Het proces zou meer dan een jaar aanslepen en eindigen met Mgr. de Broglies veroordeling tot verbanning uit het land op 8 november 1817, maar reeds voordien was de bisschop vrijwillig naar zijn geboorteland, Frankrijk, teruggekeerd.

Vóór het zover kwam, had seminarist Van Den Poel echter een

reeks gebeurtenissen meegemaakt, die een grote betekenis zouden hebben voor zijn verdere leven.

De Brabantse missionaris Karel Nerinx was in de zomer van 1816 op rondreis in België om financiële steun en kandidaten voor zijn «Amerikaanse Missie» te zoeken, en bij die gelegenheid bezocht hij ook de seminaries te Gent, Mechelen en Luik. Zijn oproep sloeg de geestdrift los bij heel wat jonge mensen, en de invloed van zijn gesproken woord werd bestendig door twee vlugschriften die de gewiekste missionaris op die rondreis verspreidde. Toen weinige maanden later de Fransman Mgr. L. W. Dubourg (1766-1833), bisschop van Louisiana, U.S.A., op zijn beurt het Gentse seminarie bezocht, vond hij een uitstekend voorbereid terrein.

Met de toelating van Mgr. de Broglie zouden vier Gentse seminaristen, medestudenten dus van Van Den Poel, de bisschop van Louisiana als missionarissen naar Amerika vergezellen. Onder hen bevonden zich twee Westvlamingen, Leo De Neckere (1800-1833) uit Wevelgem die, slechts 33 jaar oud als bisschop van New Orleans zou overlijden, en David Deparcq (1795-1864) uit Zarren, die vikaris-generaal worden zou van het bisdom Louisville in Kentucky.

Stellig werd ook Van Den Poel beïnvloed door de aansporingen van Nerinx en Dubourg en door de afreis van zijn mede-seminaristen. Misschien moet zelfs hier de kiem worden gezocht van zijn eigen latere missieroeping. Inmiddels bleef hij echter op het Gentse seminarie waar hij, in de loop van 1817, onaangenaam werd verrast door de ballingschap van zijn bisschop, Mgr. M. J. de Broglie.

Het is niet zeker wie, in de afwezigheid van de bisschop van Gent, op 15 mei 1818 aan seminarist Leo-Fidelis Van Den Poel de diakenwijding toediende. Vast staat evenwel dat de bijna 29-jarige Van Den Poel op 7 augustus 1819 te Doornik priester werd gewijd door de bisschop van die stad, Mgr. F. J. Hirn. Zoals Mgr. de Broglie was Mgr. Hirn bekend geweest om zijn principieel verzet tegen het machtsmisbruik van Napoleon en was hij in 1811 de Broglies medegevangene geworden te Vincennes. De lange plechtigheden van de priesterwijding, die hij in de plaats van de verbannen Mgr. de Broglie voltrok, bleken al te zwaar

voor de reeds ziekelijke Mgr. Hirn. Hij zou inderdaad slechts 12 dagen daarna, op 19 augustus 1819, overlijden..

Van Willem I tot Leopold I

Enkele weken na zijn wijding ontving priester Van Den Poel zijn eerste benoeming, niet van zijn verbannen bisschop maar van de vikarissen-generaal die in diens plaats het Gentse bisdom bestuurden. Zo werd Van Den Poel in oktober 1819 «onderpastor» te Drongen. Reeds het volgende jaar werd hij gepromoveerd tot geestelijke directeur van het «Koninklyk College» te Gent en twee jaar daarna volgde zijn benoeming tot «onderpastor» op de Sint-Maartensparochie te Kortrijk.

Al die tijd kon de jonge priester zijn apostolaat uitoefenen zonder gevaar voor staatsinmenging, maar dat werd anders toen hij in oktober 1824 «principael» werd van het bisschoppelijk «College» van Kortrijk. Het was immers de bedoeling van Willems Regering gaandeweg het hele onderwijssysteem in de Nederlanden te monopolizeren, en vanaf 1825 werd die politiek op vrij drastische wijze toegepast. Alle klein- en groot-seminaries werden afgeschaft en vervangen door het fameuze «Collegium Philosophicum» van Leuven. Bovendien zouden alle «Latijnse Scholen» en «Colleges» op 1 oktober 1825 hun deuren moeten sluiten, indien ze niet formeel door de Regering waren «erkend» en... die «erkenning» werd slechts verleend aan scholen die door leken werden bestuurd. Zo werd in 1825 ook het «College» van Kortrijk opgedoekt en stond «Principael» Van Den Poel zonder bediening.

Hoewel Mgr. de Broglie reeds op 20 juli 1821 in ballingschap overleden was, had het Gentse bisdom in 1825 nog steeds geen bisschop ten gevolge van de heersende spanning tussen Willems regering en de Heilige Stoel. Opnieuw dus ontving Van Den Poel zijn benoeming van de vikarissen-generaal. Deze keer vertrok hij als «onderpastor» naar Eeklo, waar hij drie jaar lang zou blijven. Inmiddels waren te Gent en te Kortrijk zijn talenten als jeugdupvoeder gebleken, en dat verklaart wel zijn benoeming op 21 juni 1828 tot «Directeur der apostelyke Zondagschool» te Brugge.

De «zondagscholen» — een eeuwenoude Belgische stichting — zorgden ervoor dat arme kinderen, die in de week gingen werken, althans op zondag een stuk onderricht ontvingen, vooral

dan op godsdienstig gebied. Onder Willem I waren de «zondagscholen», niettegenstaande de overdreven staatsijver van de gouverneurs van Oost- en West-Vlaanderen, ongeveer de enige onderwijsinstellingen die aan de bemoeizucht van de Regering wisten te ontsnappen. Toch was zijn nieuwe taak niet voldoende voor de ijver van priester Van Den Poel, maar het zou nog een poosje duren vooraleer hij meer armslag zou krijgen.

Het besef van de sociale nood, die hij ook van nabij had leren kennen als directeur van de Brugse «Zondagscholen», leidde priester Van Den Poel tot het nemen van een waardevol initiatief. Gebruik makend van de onderwijsvrijheid, die het pas ontstane België garandeerde, stichtte Van Den Poel op 4 januari 1831 een «leer- en werkschool» en een «knechtjes weezenhuis». In 1816 reeds had priester Leo De Foere (1787-1851) iets soortgelijks gedaan toen hij zijn «armenschool voor meiskens» oprichtte in de «omkeer van de St. Jakob- naer de Ezelstraat», en die bloeiende instelling was beslist een aanlokkelijk voorbeeld voor Van Den Poel.

Onder het Hollands bewind was Van Den Poel in de Goezeputstraat gaan wonen. Al spoedig bleek het huis te klein, en op het einde van 1831 verhuisde hij naar de Nieuwstraat. Met hem was zijn trouwe huishoudster, Juffrouw Sophie Kwyns, die in 1800 te Oostende was geboren en vanuit Maldegem waar ze werkzaam was Van Den Poel naar Brugge was gevolgd toen die Eeklo verliet. Uit die tijd zijn ook, in de bevolkingsboeken van de stad Brugge, twee namen bewaard gebleven van kinderen die bij Van Den Poel inwoonden : de 12-jarige «weeze» Matthias Monnaville en de 10-jarige «leerjongen» Jan-Baptist Verhelle. Maar voor het overige verdwijnt elk spoor van Van Den Poels stichting, al wordt zijn instelling nog bloeiend genoemd bij zijn dood in 1837.

Het blijft onzeker of Van Den Poel door Mgr. Boussen, die op 23 juli 1834 bezit nam van de «herstelde» Brugse bisschopszetel, werd aangesteld tot geestelijke leider of kapelaan bij de Zusters Koletienen te Brugge, en zelfs of hij ooit officieel die opdracht kreeg. Nochtans staat het vast dat hij in die hoedanigheid optrad en goed bekend was met het klooster in de Zilverstraat dat de Zusters voorlopig betrokken na de verwoesting, onder de Franse Revolutie, van hun eeuwenoude «Sinaï-Abdij» in de buurt van de Katelijnepoort.

Sinds februari 1831 was de leiding van de Brugse Koletienen toevertrouwd aan een jonge en dynamische abdis, Moeder Marie-Dominique Berlamont (1799-1871) uit Izegem. Onder de Zusters was het een publiek geheim dat hun jonge overste extazes en vizioenen kende, en priester Van Den Poel zou daar in een bepaald geval heel concreet mee te maken krijgen.

In 1833 werd Moeder Berlamont immers zwaar ziek en Mijnheer Van Den Poel werd uitgenodigd het heilig oliesel toe te dienen. Heel de kommuniteit stond rond het ziekbed geschaard en was meteen getuige van een nieuwe «extaze» van de abdis, die door woord en teken te kennen gaf dat ze de Heilige Maagd aanschouwde in al haar hemelse schoonheid. Zoals de Zusters was ook priester Van Den Poel eerst diep onder de indruk, maar toen de «extaze» bleef duren, beval hij de zieke — «in naam van de heilige gehoorzaamheid» — tot bezinning te komen. Onmiddellijk, zo zegt de kroniek, zweeg de abdis en was ze in staat zeer devoot de «laatste sacramenten» te ontvangen...

Het Amerikaanse experiment

Met zijn zondagscholen, zijn pas gesticht leer- en werkhuis en zijn geestelijke leiding scheen priester Van Den Poel een veelomvattende taak te hebben, maar toch bleek hij daarmee niet tevreden. Stellig was hij in de zomer van 1832 reeds duchtig bezig met een heel ander apostolisch project : als missionaris te vertrekken naar Amerika.

Daarmee greep hij als het ware terug naar het missie-ideaal van Nerinckx en Dubourg uit zijn seminarietijd, maar ongetwijfeld speelde zijn relatie met de Zusters Koletienen hierbij ook een zekere rol.

Twee Zusters van het Brugse Koletienenklooster, Françoise Vindevoghel en Victoire De Seille, waren immers sinds 1826 in de «Amerikaanse Missie» werkzaam en Abdis Berlamont zelf had, als novice, er even aan gedacht de beide geproteste Zusters te vergezellen. De Bisschop van Cincinnati, de Dominikaan Mgr. Edward Fenwick (1768-1832), die in België theologie had gestudeerd, was in 1824 persoonlijk te Brugge bij de Zusters Koletienen om hulpkrachten voor zijn missie komen vragen, en hij was daarbij vergezeld geweest van zijn Franse vikaris-generaal die, als missionaris in Amerika, beter bekend was met zijn verengelste voornamen : Stephen Theodore Badin (1768-1853).

Uit de schaars bewaarde dokumenten blijkt nu dat het precies Van Den Poels plan was hulp te gaan bieden aan de reeds 64-jarige maar nog zeer actieve Franse missionaris. Stephen Theodore Badin had immers enkele jaren gewerkt onder Potawatomi-Indianen in de Staat Michigan en, vooraleer zich terug te trekken, wenste hij zijn werk te stabilizeren. Met die bedoeling had hij landerijen en gebouwen gekocht te South Bend, op de grens tussen Indiana en Michigan, om er niet enkel een weeshuis maar ook een soort landbouw- en technische school op te richten. Wat hem ontbraken, waren de leerkrachten die het hele bedrijf zouden gaande houden en Badin dacht daarom aan een klooster-gemeenschap van leken-opvoeders bestaande uit leerkrachten en ambachtslieden.

Die gedachte was niet nieuw. Reeds op 4 juli 1813 had de Franse Bisschop van Bardstown, Kentucky, Mgr. B. J. Flaget (1763-1850), het volgende genoteerd in zijn dagboek : «Vandaag, terwijl ik de mis celebreerde, had ik een verstrooidheid of wellicht een goede gedachte, namelijk ambachtslieden van verschillende categorieën te verzamelen die zich door religieuze geloften aan God zouden toewijden, in gemeenschap leven, en jongeren in hun vak opleiden...».

Mgr. Flaget had die «verstrooidheid» niet in zijn dagboek begraven maar ze veeleer gepropageerd, zodat Bisschop Dubourg, Karel Nerinckx en Mgr. Flaget zelf gepoogd hadden dergelijke kloosters te vestigen. Al hun pogingen waren echter vruchteloos gebleven, en nu zou priester Van Den Poel op zijn beurt hetzelfde wagen.

Pas was de vreselijke cholera van 1832 — de «Aziatische» ! — te Brugge uitgewoed, waar ze «in weing tyd, zegt de kroniek, 293 menschen ten grave sleepte», of Van Den Poel begon uit te zien naar kandidaten voor zijn geplande missiestichting.

Reeds in oktober 1832 komen twee jonge ambachtslieden bij hem inwonen in de Nieuwstraat : Peter Demeersman, 21 jaar, een schoenmaker uit Alveringem, en de pas 20-jarige Brugse kleermaker Karel Van Daele. Op een of andere manier was Van Den Poel in betrekking gekomen met de kapelaan van de Sint-Antoniusparochie te Antwerpen, Eerwaarde Heer Jan De Bruyn (1797-1839). Toen hij hoorde dat de 35-jarige priester eveneens van de Amerikaanse missie droomde, gingen beiden van harte

samenwerken. Vooraleer het jaar om was hadden ze een flinke groep vrijwilligers bijeen die allen mee wilden naar Amerika. Hier en daar zou er nog een kandidaat wegvallen, zoals Peter Demeersman die op 22 augustus 1833 Van Den Poel vaarwel zegde, maar acht dagen later kon Van Den Poel zijn eigen naam en die van Karel Van Daele uit de Brugse bevolkingsboeken laten schrappen met de bondige mededeling dat ze naar «America» zouden vertrekken !

Eerst had Van Den Poel nog de zorg voor zijn weeshuis en zijn leer- en werkschool aan bevriende priesters toevertrouwd, de Eerwaarde Heren P. F. Deven (1799-1866), afkomstig van Wakken zoals Van Den Poel zelf, en K. L. Walle (1797-1875) uit Poperinge. Natuurlijk had priester Van Den Poel ook de nodige toestemming aan zijn geestelijke overheid gevraagd, en op 5 september 1833 ondertekende Mgr. F. R. Boussen, als administrator voor West-Vlaanderen, Van Den Poels ontslagbrief uit het Bisdom Gent : «Wij getuigen, zo schreef de bisschop, dat Wij deze priester wel kennen en dat hij gekenmerkt wordt door buitengewone vroomheid en godsvrucht».

Op dinsdag 10 september 1833 verliet de Amerikaanse driemaster *Groton*, onder het gezag van Kapitein Richard Baker, de Antwerpse haven. Het klein vrachtschip telde slechts dertien passagiers : priesters Van Den Poel en de Bruyn met hun elf gezellen, van wie er twee slechts zeventien jaar oud waren. Onder die toekomstige missionarissen bevonden zich twee onderwijzers, twee landbouwers, twee timmerlieden, één smid, één schoenmaker, één kleermaker, één barbier die tevens wever was, en één klompenmaker. Zo te zien was dit wel het ideale gezelschap voor priester Badins bedoelingen.

Op zaterdag 15 september 1833 kon het *Antwerpsch Nieuwsblad* dan ook schrijven : «Den heer van de Poele, priester, is dezer dagen uyt Antwerpen naer het bisdom Cincinnati, in de Vereenigde-Staeten van Amerika, vertrokken ; hy is door eenen antwerpschen onder-pastoor en door tien werklieden van verschillende ambagten, als metsers, timmerlieden, schrynwerkers, kleermaekers, schoenmaekers, enz. vergezeld, en is voornemens een schoon model-gestigt in een gewest op weynigen afstand van de wooningen der wilde Indiaenen op te rigten».

In Amerika zou Van Den Poel, met zijn gezellen, evenwel niet in

dienst treden van het Bisdom Cincinnati maar wel van het pas opgerichte Bisdom Detroit.

De allereerste onderhandelingen met priester S. T. Badin hadden Van Den Poel ertoe geleid zijn diensten aan te bieden aan Mgr. Edward Fenwick, Bisschop van Cincinnati. Maar de bisschop was op 26 september 1832 overleden, als een van de laatste slachtoffers van de cholera-epidemie die ook in Amerika vreselijk had gewoed. Op 9 maart 1833 had Paus Gregorius XVI het Bisdom Cincinnati gesplitst en het nieuwe Bisdom Detroit gekreërd. Badins mede-vikaris-generaal, de Duitse missionaris Friedrich Rese (1791-1871), werd tot eerste Bisschop van Detroit benoemd. Op 6 oktober 1833 werd Mgr. Rese te Cincinnati bisschop gewijd, maar hij zou pas eind december te Detroit arriveren.

Aangezien South Bend — de plaats die door Badin bestemd was voor Van Den Poels stichting — tot het nieuwe Bisdom Detroit behoorde, werden Van Den Poel en zijn gezellen onderdanen van Mgr. Rese. Na een «lange en pijnlijke zeereis» van bijna twee volle maanden, was heel de groep begin november te New York geland. Mgr. Rese verbleef toen net voor enkele dagen te New York en daar moeten ze van hem vernomen hebben, dat hun bestemming voorlopig Detroit zelf was. Ze arriveerden er, nog vóór de bisschop, rond het midden van december 1833, en op 7 januari 1834 namen ze allen deel aan de plechtige installatie van Mgr. Fr. Rese als eerste Bisschop van Detroit. Van Den Poels gezelschap, priester J. De Bruyn, schreef een geestdriftig verslag over die plechtigheid waarvan een groot deel zich afspeelde in het onlangs gestichte «St. Clare Institute» — de school die geleid werd door de Brugse Koletienen en enkele Amerikaanse medezusters!

In zijn verslag noteerde priester De Bruyn echter ook ànder nieuws. Bisschop Rese verlangde zo spoedig mogelijk de oprichting van een kollege en klein-seminarie en daarom wenste hij de Belgische priesters in de nabijheid van Detroit te houden veeleer dan ze naar South Bend onder de Indianen te sturen. Ten andere, rond die tijd was de druk van de Amerikaanse Regering op de Indiaanse stammen heel erg geworden, en ook de Potawatomi's zouden weldra uit Michigan en Indiana worden verdreven naar de «Far West». Van zijn kant had Van Den Poel — van

wie later zou worden getuigd, dat zijn gezond oordeel niet op hetzelfde niveau stond als zijn evidente goede wil — blijkbaar zelfs de lange zeereis niet voldoende benut om zijn plannen te bespreken met zijn volgelingen, en weldra maakten die jonge mensen het hem duidelijk dat ze er niet aan dachten «kloosterlingen» te worden. Kortom, in de lente van 1834 behoorde Van Den Poels Amerikaans experiment reeds tot het verleden. De ontgoochelde vikaris-generaal S. T. Badin zou enkele jaren later beweren dat de duivel op bedrieglijke wijze het hele plan had doen mislukken.

Nu had Van Den Poel maar één verlangen meer : zo spoedig mogelijk naar België terug te keren, na eerst het nodige te hebben gedaan om enigszins de toekomst van zijn gezellen veilig te stellen. Gegevens ontbreken echter over het verdere lot van zijn medereizigers, uitgenomen in drie gevallen. Priester De Bruyn bleef als missionaris werkzaam in het Bisdom Detroit, en ook de twee onderwijzers — Peter Warlop en Karel Bauwens — boden aan Mgr. Rese hun diensten aan, met het verzoek priester te mogen worden in zijn bisdom.

De Westvlaming Peter Warlop was op 12 april 1798 te Heule geboren en was dus 36 jaar vol in de lente van 1834. Twee jaar later reeds, op 21 maart 1836, zou hij te Detroit priester worden gewijd en nog hetzelfde jaar werd hij pastoor van de Sint-Jozefsparochie in Bay Settlement, het huidige Erie in Michigan. In 1872 verliet hij de Amerikaanse missie en op 11 februari 1873 overleed hij in zijn geboortedorp Heule. Zijn jongere kollega, Karel Bauwens, werd eveneens op 21 maart 1836 te Detroit priester gewijd en was toen ruim 25 jaar' oud. Bauwens was geboortig van Aalst, maar omtrent zijn geboortedatum blijven de archiefstukken vaag en laten ze enkel toe te besluiten dat hij in 1811 werd geboren. Als priester was Karel Bauwens werkzaam in de volgende plaatsjes van het Bisdom Detroit : St. Clair, Swan Creek en Newport. In 1841 moet hij een stuk van het fatale sluitingsjaar van het «College of St. Philip Neri» hebben meegemaakt, maar nog datzelfde jaar kwam hij om gezondheidsredenen naar België terug. Aanvaard in het Bisdom Gent, werd hij coadjutor van Kanunnik De Decker in diens funktie van algemene «direkteur» van de Zusters van Liefde. Reeds op 11 oktober 1844 overleed priester Bauwens te Gent, in het klooster «Terhaegen» van de Zusters van Liefde, slechts 33 jaar oud...

Het «Missiehuis» te Brugge

In de zomer van 1834 was Van Den Poel opnieuw te New York, wachtend op een gunstige scheepsgelegenheid. Het valt niet uit te maken of een of andere van zijn vroegere gezellen bij hem was om naar Europa terug te reizen. Zeker is het evenwel dat hij te New York iemand ontmoette, met wie hij de overvaart zou maken: de toen bijna 37-jarige Noordbrabantse schoenmaker Theodoor-Jacobus Rijken (1797-1871).

In die man ontdekte Van Den Poel tot zijn aangename verrassing een ware geestgenoot. Ook Rijken droomde immers van een kloostergemeenschap van leerkrachten en ambachtslieden, die een missiegezelschap zouden vormen, vooral bestemd voor Amerika. Om ervaring op te doen, was Rijken vanaf 1831 op de «Amerikaanse Missie» werkzaam geweest, zelfs een hele tijd als medewerker van priester S. T. Badin op de eigenste plaats, te South Bend, waar Van Den Poel «zijn» stichting had moeten beginnen.

Van Den Poel was onmiddellijk vuur en vlam en hij stelde aan Rijken voor hem naar Brugge te vergezellen. Rond midden augustus 1834 verlieten beide mannen New York op het zeilschip *Ajax* dat hen naar Liverpool bracht. Enkele dagen later, in september 1834, arriveerden ze samen te Brugge.

Van Den Poel wenste deze keer de zaak beter voor te bereiden. Te Brugge zou een opleidingshuis voor de nieuwe missiestichting worden geopend en pas na voldoende vorming zouden de leden naar Amerika worden gestuurd. Natuurlijk was ook geld van doen en daarom werd te Brugge een derde man in het bondgenootschap opgenomen, priester Benoît Van Den Bussche (1799-1871) uit Veurne.

Mijnheer Van Den Bussche was toen slechts 35 jaar oud maar reeds «rustend priester», getroffen door een vroegtijdige doofheid die hem alle apostolische bedrijvigheid belette. Hij was echter een bemiddeld man en hij bezorgde het nodige geld, eerst voor de huur en daarna voor de aankoop van een huis voor het geplande missie-instituut: het huidige nummer 1 in de Sint-Gilliskoorstraat waar Van Den Poels vroegere huishoudster Sophie Kwyns al dadelijk haar intrek ging nemen.

Het is dan januari 1835 en priester Van Den Poel wordt naar Wakken geroepen, waar zijn vader, de dokter, op 29 januari

overlijdt, 77 jaar oud. De erfenis die hem na dat overlijden ten deel valt, bestemt Van Den Poel voor zijn nieuwe stichting en, om de financiële kant helemaal veilig te stellen, werkt hij met Rijken het volgende plan uit : Rijken zal in Nederland verdere fondsen bijeen bedelen en Van Den Poel zal hetzelfde doen in België.

In maart 1835 gaan beiden op stap. Rijken heeft voordien een uitvoerig plan opgesteld, dat hij aan eventuele weldoeners én kandidaten hoopt voor te leggen, maar één zaak ontbreekt hem : de toelating tot bedelen. En dat is precies wat de Nederlandse Regering nodig acht, vooral wanneer het gaat om een buitenlandse kloosterstichting. Zo komt Rijken in eerder onprettig contact met de Nederlandse politie en wordt hij een drietal maanden in de gevangenis opgesloten. De censuur op de brieven is er van dien aard, dat Rijken het niet raadzaam acht te schrijven aan zijn medewerkers in het voor Nederlanders nog steeds «opstandige» België. Uit Rijkens zwijgen leidt priester Van Den Poel voorbarig af dat ook deze nieuwe gezel hem in de steek liet en, bovendien, heeft zijn onrustige geest al een gloednieuw plan opgebouwd.

Op zijn tochten had Van Den Poel te Schaarbeek de stichting leren kennen van de Oratorianen van Sint-Filip Neri die in de herfst van 1834, na vele jaren ballingschap, in België waren teruggekeerd. Die gemeenschap van priesters, met haar typische autonomie voor de afzonderlijke kommunititeiten, sprak Van Den Poel onmiddellijk aan. Hij werd lid van de Oratorianen, maar met het idee naar de States terug te keren en te Detroit een eigen «oratorium» te vestigen.

Toen Rijken eind september 1835 zich naar Brugge terughaastte, was Van Den Poel reeds opnieuw naar Amerika vertrokken. Onhandig en verlegen verklaarde priester Van Den Bussche dat hij medelijden had met Rijken en liet het daarbij. Maar huishoudster Sophie Kwyns deed blijkbaar iets meer : van haar kreeg Rijken het adres Korte Vuldersstraat 32, waar Sophie vroeger zelf bij een priester in dienst was geweest en waar Rijken onderdak zou vinden. Immers, gesteund door zijn raadsman, de gevierde «volksmissionaris» Pater Isidoor Vandekerckhove, Jezuïet (1791-1871), was Rijken besloten zélf Van Den Poels onvoltooid gebleven stichtingsplan uit te voeren.

Intussen had Van Den Poel te Detroit een hartelijk welkom ontvangen vanwege Mgr. Rese, die nu de kans zag een kollege op te richten. Van Den Poels vroegere gezelschap, priester J. De Bruyn, werd naar Detroit teruggeroepen en op 1 oktober 1836 begon het Oratoriaans «College of St. Philip Neri» zijn eerste schooljaar.

Op zijn beurt richtte Rijken zich tot Mgr. Rese, maar per brief. De Bisschop van Brugge, Mgr. F. R. Boussem, bleek immers wel bereid Rijkens plan te steunen maar wilde toch eerst van een Amerikaanse bisschop vernemen of deze inderdaad zo'n stichting verlangde.

Het was naïef van Rijkens kant zijn brief in het Nederlands te schrijven omdat — zo bekende hij later — «de bisschop eenen Duitscher was» en dus hopelijk het Nederlands zou begrijpen! Maar Mgr. Rese gaf de brief door aan priester Van Den Poel, en Rijken kreeg geen antwoord. Dat vernam Rijken nadat hij — «na lang wachten» — aan een andere Belgische priester te Detroit had geschreven, vermoedelijk de toen onlangs gewijde Peter Warlop uit Heule.

Detroit zou echter niet het begin worden voor het missiewerk van Rijkens stichting, want het antwoord dat hij ten slotte van Bisschop Rese ontving was totaal onsamenhangend — als een voorteken van de geestesziekte die de bisschop spoedig daarna zou dwingen ontslag te nemen en het bisdom te verlaten.

Ook voor priester Van Den Poel bracht Detroit niet het verwachte succes. In het begin van 1837 werd Van Den Poel ernstig ziek en hij bezweek «aan galkoorts» de 28ste januari van dat jaar, nog geen 47 jaar oud. Zijn opvolger als «president» van het «College of Saint Philip Neri», priester J. De Bruyn, zou hem in september 1839 in het graf volgen, en het «college» zelf ging teniet. In 1842 brandden de gebouwen totaal af, maar toen telde het «college» al geen studenten meer...

Toch zou Van Den Poels invloed op de «Amerikaanse Missie» verder reiken dan die weinige jaren waarin hij zelf in Michigan werkte, en zelfs zijn kortstondige experimenten zouden hem in een zekere zin overleven.

Hij was het inderdaad die Peter Warlop in 1833 naar Amerika bracht, en deze zou een merkwaardige missieloopbaan kennen van bijna 40 jaar! Anderzijds zou T. J. Rijken in juni 1839 erin

slagen te Brugge zijn kongregatie van de Broeders Xaverianen te stichten — een instelling die vanaf 1854 met groeiend sukses missionair werkzaam zou zijn in de States.

Bij zijn overhaaste terugkeer naar Amerika, in 1835, had Van Den Poel het nog erg vage Brugse «Missiehuis» niet helemaal vergeten. Dat blijkt duidelijk uit zijn testament waarin hij uitdrukkelijk een som van duizend frank bestemde voor dat «Missiehuis». Van Den Poels zuster Rosalie bezorgde die som op 30 september 1839 aan de Bisschop van Brugge «om er van te beschikken volgens uw welbelieven». Mgr. Bousen liet het geld geworden aan T. J. Rijken en zijn eerste medebroeders, omdat hij die terecht beschouwde als de eigenlijke uitvoerders van Van Den Poels stichtingsplannen.

Het is weliswaar zo, dat stichter Rijken reeds vóór zijn kenismaking met priester Van Den Poel soortgelijke plannen had gekoesterd, en dus ook zonder diens invloed wellicht een missie-instituut had opgericht. Maar dat Rijken zijn Broeders van Sint-Franciskus-Xaverius of Broeders Xaverianen precies te Brugge stichtte, valt alleen te verklaren door zijn tijdelijke associatie met Leo-Fidelis Van Den Poel, de dokterszoon uit Wakken !

BOEKBESPREKING

N. GEIRNAERT, Inventaris van de doop-, trouw- en begraafboeken bewaard in het Stadsarchief te Brugge. (Brugse Geschiedbronnen uitgegeven door het Gemeentebestuur van Brugge, XI) Brugge, 1982.

Terecht onderstreept S. in zijn Algemene Inleiding dat de Brugse parochieregisters uitzonderlijk oud zijn. Voor 7 van de 9 Brugse parochies zijn doop- en huwelijksregisters bewaard uit de 16de eeuw, meestal vanaf de tachtiger jaren. Ter vergelijking : op de ruim 175 westvlaamse dorpen en steden waarvan de parochieregisters in het Rijksarchief te Brugge bewaard zijn, zijn er slechts 10 met reeksen die aanvangen vóór 1600 en slechts 4 vóór 1590. Een treffende en overigens instructieve vergelijking. Dat de Brugse registers al bij al weinig hiaten vertonen (het meest voor de begraafboeken die doorgaans ook later starten) verhoogt hun waarde ten zeerste. Van deze uitstekende collectie werd totnogtoe weinig gebruik gemaakt voor wetenschappelijk onderzoek, zelfs niet voor demografisch onderzoek : het ontbreken van een goede inventaris en de relatief moeilijke omstandigheden waarin de consultatie in de Bureaus van de Burgerlijke Stand diende te geschiedenis hebben daar mee te maken.

Er zijn nog vele andere redenen om zich diep te verheugen over deze inventaris. Hij is namelijk opgemaakt volgens alle regels van de kunst. Hij is bijvoorbeeld voorzien van een degelijke algemene inleiding waarin de kerkelijke en burgerlijke wetgeving klaar en duidelijk geformuleerd wordt. S. biedt ook veel meer dan een lijst met beknopte beschrijving van de registers, hij heeft duidelijk geopteerd voor een wetenschappelijke, gedetailleerde beschrijving van de bewaarde stukken. De aardigheid is dat het aangeboden werkinstrument daardoor niet minder handig te gebruiken valt. Dat is vooral te danken aan de systematische aanpak : per parochie wordt een beknopte historische inleiding (1 à 3 pag.) gegeven, vervolgens een algemeen overzicht van de bewaarde doop-,

trouw- en begraafboeken (ook 1 à 3 pag.) en tenslotte de eigenlijke, veel uitgebreidere inventaris van de originelen, kladregisters en kopieën met de precieze data en enkele bijzonderheden.

Vermelden we het belang van deze publikatie voor de militaire geschiedenis : herhaaldelijk wordt in deze inventaris, in navolging van de registers zelf, expliciet melding gemaakt van overlijdens van militairen. Een bijzondere merkwaardigheid is nog dat de zogenaamde «Theresiaanse dubbels» niet meer per parochie, maar per jaar gebundeld voor de hele stad werden bijgehouden. Aldus ontstond een reeks registers waarin de gegevens van alle Brugse parochies per jaar gegroepeerd zijn. Meer nog, vanaf 1781 hebben de pastoors op verzoek van de stadsmagistraat alle akten ook op uniform papier geregistreerd en ingeleverd. Hoewel deze registers tot augustus 1796 door de clerus werden bijgehouden, mag men volgens S. hier toch al spreken van een stedelijk georganiseerde «burgerlijke stand». Deze feiten bewijzen in elk geval dat de Brugse magistraten al heel vroeg het belang van deze registers hebben aanvoeld en er de passende zorg hebben aan besteed.

Een paar kleinigheden. De toevoeging van (sic) in de latijnse zin op p. 12, l. 3 is overbodig en ongewenst. Een (sic) ware beter op zijn plaats na het woord *spectantis* op p. 73, l. 29. Graag hadden we bij de laatste zin op p. 60 wat meer commentaar en wat meer bewijsmateriaal aange troffen. Wellicht ware het ook nuttig geweest even kort aan te stippen, bijvoorbeeld in de Algemene Inleiding, van wanneer en op welke wijze het ondertekenen van de acten, voorgeschreven door de ordonnantie van Maria Theresia van 6 augustus 1778, werd opgevolgd. De aandacht erop vestigen kon mogelijks ook de studie van het alfabetisme bevorderen. Maar we herhalen het, dit zijn echt kleinigheden, die helemaal niets afdoen aan de grote waarde van deze inventaris.

Deze uitgave strekt ten zeerste tot eer van de auteur, het Stadsarchief en het Brugse stadsbestuur, die ze verzorgde. Mochten andere Vlaamse Stadsarchieven dit goede voorbeeld en waardevolle prototype navolgen. De inventarissen van doop-, trouw- en begraafboeken, beter bekend onder de minder adequate benaming parochieregisters, behoren immers tot de meest geraadpleegde. Ondertussen hartelijke felicitaties en dank aan al wie bij de hier besproken inventaris betrokken was. A thing of beauty is a joy for ever.

M. CLOET

A. ZOETE, *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419)*. Brussel, 1981, XLVIII-704 p. (Koninklijke Academie van België. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis).

Herhaaldelijk reeds werd een klaaglied aangeheven over het ontbreken van een uitgediepte studie over de provinciale Staten in onze gewesten, meer bepaald de Staten van Vlaanderen. Gezien in het licht van de verder schrijdende regionalisering van ons land is het een boeiende uitdaging een regionale instelling uit het verleden te bestuderen, ook al kan daarin het gevaar schuilen voor zekere anachronismen of het zoeken naar historische fundamente van een eventuele nieuwe staatsordening. Waarom ontbreekt zo'n studie? Een voor de hand liggende verklaring zou kunnen zijn, dat van het enorm uitgebreide en rijke archief van de Staten van Vlaanderen niet eens een degelijke inventaris voorhanden is. Toch ligt hier niet de sleutel van het probleem: het bewaarde archief van de Staten dateert praktisch uitsluitend van de 17de en 18de eeuw, en precies voor die laatste periode zijn vrij recent toch een aantal innoverende artikels verschenen (o.a. van Dhondt en Prevenier). Uiteraard zal een grondige inventarisatie van het archief — waar ondergetekende in het Rijksarchief te Gent mee werd belast — onze kennis van de Staten in de 17de en 18de eeuw aanzienlijk kunnen vergroten. De grootste lacune betreft nochtans ontegensprekelijk onze kennis van de aanvangsperiode en de vroegste geschiedenis van de instelling, voornamelijk omdat ze voor die tijd geen eigen en specifiek archief heeft nagelaten.

De wereld van de historici mag zich nochtans gelukkig prijzen om het bestaan van «geduldige monniken», die met een onaflatend speurders-talent alle mogelijke stukjes hebben samengebracht die het raadsel van die aanvangsperiode proberen op te lossen. Zo beschikken we thans toch reeds over een viertal publikaties van bronnen, die ons inlichtingen kunnen geven over de oudste vergaderingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen of afzonderlijke samenkomsten van de constituerende groepen; deze gegevens werden — bij gebrek aan resolutieboeken — voornamelijk betrokken uit rekeningen van steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren. De eerste uitgave werd verzorgd door W. Prevenier in 1959, en handelde over de periode 1384-1405; W.P. Blockmans nam de regeringen van Karel de Stoute, Maria van Bourgondië en Filips de Schone voor zijn rekening en publiceerde daarentrent een eerste deel in 1971 (1467-1477) en een tweede in 1973 (tot 1492). Thans biedt A. Zoete zich aan, assistent bij het Algemeen Rijksarchief; in het spoor van zijn voorgangers neemt hij zich voor de handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen te bestuderen voor de periode 1405-1419. Het hier voorgestelde volume is het eerste

deel van zijn bronnenpublicatie, en bevat excerpten uit rekeningen der steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren voor de periode 24 maart 1405 - 5 maart 1413.

Hoe gebeurde de keuze van die excerpten ? Er werd gezocht naar rekeningen van personen en organismen die deelnamen aan de vergaderingen van de Leden en/of Staten van Vlaanderen, voornamelijk de verplaatsingskosten die daarin voorkomen. Deze bronnen worden beschouwd als volledig, nauwkeurig, betrouwbaar en objectief. De basisdocumentatie wordt gevormd door de rekeningen van de Vier Leden (Gent, Brugge, Ieper en het Vrije), waarbij speciale aandacht werd besteed aan de reiskosten en aan de kosten voor het schenken van wijn bij ontvangsten en vergaderingen. Daarnaast werd gespeurd in rekeningen van kleine steden en kasselrijen, die bij gelegenheid ook aan parlementen deelnamen. Ook de comptabiliteit der centrale organen drong zich op als bron, omdat de hertog zelf, of een van zijn vertegenwoordigers, van overheidswege deelnamen aan vele van de Leden- en Statenvergaderingen. Eveneens werden de voornaamste baljuwsrekeningen geëxcerpeerd (Gent, Brugge, Ieper en de soeverein-baljuw). Tenslotte werden gegevens gehaald uit een aantal gepubliceerde itineraria van de vorst. Van deze principes, reeds gesteld in de bronnenuitgave van Prevenier, is Zoete niet afgeweken ; daar bestond overigens geen enkele reden toe, want het gebruikte bronnenmateriaal is grotendeels gelijk. In zijn kritische bespreking van de bronnen geeft Zoete wel toelichting bij een aantal aspecten die eigen zijn aan de rekeningen van de jaren 1405-1419. Een nieuwe bron, in vergelijking met de voorgaande periode, waren de rekeningen van de *Exploiten van de Raad van Vlaanderen* en een aantal stukken die voortvloeiden uit de juridische activiteiten van de Raad. Zoete nam het lovenswaardige initiatief een omschrijving te geven van de in zijn periode gebruikte terminologie met betrekking op de Leden- en Statenparlementen.

Na een uitvoerige toelichting over de gebruikte werkwijze volgt dan de eigenlijke bronnenuitgave. Klapper en synoptische tabellen ontbreken vooralsnog, maar worden allicht opgenomen in een volgende deel. Dit is beslist geen boekje om rustig van te zitten genieten bij het winterse haardvuur. Wie zijn weg vindt in de teksten ziet nochtans vlug het belang ervan in. De gegevens die hier na veel en geduldig speurwerk werden verzameld, bieden een spiegel van de voornaamste gebeurtenissen en problemen in het graafschap Vlaanderen ; ze zijn dus belangrijk zowel voor de institutionele als voor de algemene geschiedenis. Hopen we maar dat het hier verzamelde bronnenmateriaal niet onbenut zal blijven, maar integendeel spoedig aanleiding moge geven tot de publicatie van een grondige studie over de vroegste geschiedenis van de Staten van Vlaanderen.

We eindigen met een opmerking aangaande de schrijfwijze van plaatsnamen in Noord-Frankrijk : we zagen liever Duinkerke en Grevelingen i.p.v. Duinkerken en Greveningen. Ook de lijst van gebruikte tekens en afkortingen is niet volledig (L ontbreekt) en het titelblad wordt ontsierd door een storende drukfout (rekenigen). Maar uiteraard is dit haarklieverij, die niets afdoet van de uitzonderlijk grote waarde van deze bronnenpublicatie.

M. NUYTTENS

H.J. CONSTANDT, Ieperse middeleeuwse huizen met houten gevel, Brussel 1981, 160 blz. + 88 pl. (Verhandelingen van de Koninklijke Akademie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, XLII/33).

Men kan het zich nu nog slechts met enige moeite voorstellen : in de middeleeuwen was de overgrote meerderheid van de woonhuizen in onze steden voorzien van houten voor- en achtergevels. Vanaf de late middeleeuwen echter, en zeker in de 16de en 17de eeuw, hebben de stedelijke overheden zich ingespannen om de vervanging van de houtbouw door steen zoveel mogelijk aan te moedigen. Hoofdmotief hiervoor was het brandgevaar dat de concentratie van houten woningen opleverde, ook al waren de nog veel brandbaardere strooien en rieten daken al enige eeuwen eerder uit de stadskernen geweerd (in Brugge al van vóór 1232 !). De klassieke maatregel om de bouw van stenen woningen te bevorderen, was het uitvaardigen van een verbod op het bouwen van nieuwe houten huizen of gevels, evenals op het herstellen of zelfs maar herschilderen van bestaande houten woningen. Zulks gebeurde te Antwerpen in 1546, te Ieper in 1608, te Brugge in 1616 en 1634, te Gent in 1618, om maar die voorbeelden te noemen. De meer kapitaalkrachtige huiseigenaren gingen daarna al heel snel over tot herbouwen, waarbij ze in vele gevallen ook nog konden profiteren van een subsidie of aanmoedigingspremie van het stadsbestuur. De anderen zagen hun huis, bij gebrek aan de nodige onderhoudswerken, langzaam vervallen (al werd er vaak in het geheim nog wel een en ander gerepareerd), en werden vroeg of laat toch geconfronteerd met de noodzaak tot herbouwen. Op die manier verdween de houtbouw stilaan uit het stadsbeeld. Bij het begin van de 19de eeuw waren huizen met een houten gevel in de meeste steden al een zeldzaamheid (al telde bv. Antwerpen er toen toch nog een negentigtal, heel wat meer dan Brugge), en ook deze laatste overgeblevenen vielen nagenoeg allen ten prooi aan de moderne vernieuwingsdrang : in Brugge zijn er thans nog twee authentieke houten gevels bewaard (naast enkele recentere nep-exemplaren ten be-

hoeve van de toeristische industrie, opgetrokken in een tijd toen men bij stede­bouw en monumentenzorg minder stringente regels toepaste dan op vandaag het geval is), Gent heeft er nog één, en Antwerpens laatste volledige houten gevel verhuisde in 1970 naar... Bokrijk.

Een stad waar bij het begin van de 19de eeuw nog vrij veel (hoofdzake­lijk 16de-eeuwse) houten gevels bewaard waren, was Ieper. De precaire economische en financiële situatie waarin de stad en haar bewoners in de voorgaande eeuwen verkeerd hadden, is hieraan niet vreemd : in vele gevallen ontbrak gewoon het geld om tot nieuwbouw over te gaan, en bleven de overheidsvoorschriften omtrent de houten gevels dode letter. Toen de toestand van de stadskas in de loop van de 19de eeuw iets gunstiger werd, gingen de houten gevels echter in versneld tempo tegen de vlakke : in het tweede kwart van de eeuw sneuvelde er meer dan veertig. Niettemin beschikken we over een relatieve rijkdom aan ikono­grafisch materiaal over de Ieperse houten woning, waaronder de tekeningen van Auguste Böhm (1819-1891) een belangrijke plaats innemen. Aan de hand van deze dokumentatie heeft H. Constandt een grondige studie gemaakt over het onderwerp, onder de titel *Ieperse middeleeuwse huizen met houten gevel*. Na het voorstellen van zijn bronnen en een korte biografie van tekenaar Auguste Böhm, schetst de auteur de evolu­tie van houten tot stenen huis in Ieper en in andere steden (hoofdstuk I), en bespreekt hij enkele algemene stadsgezichten die hem informatie over zijn onderwerp verschaffen (hoofdstuk II). Vervolgens behandelt hij in detail de diverse types woonhuizen met houten gevel te Ieper (hoofdstukken III-VI) en de openbare burgerlijke houtbouw (hoofdstuk VII). Tenslotte wijdt hij een hoofdstuk (VIII) aan de architecturale ele­menten van het houten huis. Het boek is voorzien van niet minder dan 88 buitentekstplaten, die een onmisbare aanvulling vormen bij de tekst.

In verband met de bibliografie (die uitvoerig en volledig is) slechts een kleine opmerking : waarom wordt het artikel van Huib Hoste, *L'architecture domestique à Ypres*, alleen geciteerd uit *Prisma van de geschiedenis van Ieper* (Ieper 1974), zonder vermelding van de oorspron­kelijke uitgave in de *Annales* van ons Genootschap, LIX (1909), blz. 5-17 ?

Het werk is in de eerste plaats bestemd voor kunsthistorici en archi­tekten die speciaal belangstelling hebben voor de geschiedenis van het woonhuis en de bouwtechnieken. Maar ook historici (vooral dan stadshistorici) en andere (kunst)historisch geïnteresseerden kunnen met dit boek beslist hun voordeel doen. Meer bepaald voor hen is trouwens een erg nuttige «lijst van de belangrijkste vakwoorden» opgenomen (blz. 143-147). Een voortreffelijk boek, kortom, dat vele, belangrijker steden Ieper kunnen benijden.

M. RYCKAERT

J. A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge, Tielt/Bussum*, 1982, 606 blz.

Voor velen stond het als een paal boven water : het schrijven van een nieuwe geschiedenis van Brugge ging de krachten van één persoon te boven. Hier was een taak weggelegd voor een team van historici en kunsthistorici, die elk vanuit hun specialiteit een bepaald facet van Brugges verleden zouden behandelen. Enkele tientallen jaren geleden zouden zelfs ooit eens vage plannen in die richting opgezet zijn, maar verder dan plannen is men toen kennelijk niet gekomen. Er zou nog moeten gewacht worden tot juni 1982 : toen werd *De geschiedenis van Brugge* aan het publiek voorgesteld, ruim 600 pagina's dik, en tóch weer het werk van één man.

De auteur, prof. J. A. Van Houtte, is beslist geen onbekende in de Brugse historiografie. Bruggeling van geboorte, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Leuven en sinds 1977 directeur van de *Academia Belgica* te Rome, heeft hij in talrijke publikaties aandacht besteed aan het verleden van zijn geboortestad. Een aantal van zijn «Brugse» bijdragen werd ook opgenomen in de bundel verzamelde opstellen, die door de K.U.L. in 1977 werd uitgegeven onder de titel *Essays on medieval and early modern economy and society*. Overigens had Van Houtte ook al een beknopte geschiedenis van Brugge op zijn naam staan : voor de *Collection «Notre Passé»* schreef hij in 1967 *Bruges. Essai d'histoire urbaine*, waarvan in 1969 bij Van Dishoeck een Nederlandse vertaling verscheen : *Brugge vroeger en nu*.

En nu is er dus zijn grote *Geschiedenis van Brugge*. Het boek is grotendeels chronologisch opgebouwd, en vangt aan met de jongste geologische evolutie van de streek en de vestiging van een kleine ijzertijdnederzetting aan de oever van een kreek, even ten noorden van de latere stad ; het eindigt met de recentste ontwikkelingen in het 20ste-eeuwse Brugge. Daartussenin liggen twee millennia Brugse geschiedenis. Dit wil niet zeggen dat Brugge al tweeduizend jaar stad is. De ijzertijdnederzetting werd opgevolgd door een bescheiden Gallo-Romeinse *vicus*, die in de 2de en 3de eeuw van onze jaartelling een zekere bloei kende, maar daarna geheel of grotendeels ten onder ging. De eigenlijke *stads*-geschiedenis van Brugge vangt pas aan in de 10de-11de eeuw. Toen ging de vrij onbeduidende vroegmiddeleeuwse nederzetting die Brugge op dat ogenblik was, langzamerhand evolueren tot een stadje dat op economisch gebied een meer dan regionale betekenis had. Die evolutie culmineerde in de 14de-15de eeuw, toen Brugge een van de voornaamste handelscentra van de laatmiddeleeuwse wereld was, en tot de grootste steden van Noordwest-Europa behoorde. Toen had Brugge zowel op economisch als op politiek en cultureel gebied een intense Europese uitstraling, die nadien helaas vrij snel is gaan tanen.

In het boek wordt aan die bloeiperiode zeer veel aandacht besteed : niet minder dan tien van de achttien hoofdstukken hebben uitsluitend of grotendeels betrekking op de late middeleeuwen. Dit is bewust gebeurd : het was nu eenmaal de belangrijkste episode uit Brugges geschiedenis, die, zoals de auteur het zelf schrijft (p. 10) een «voorkeurbehandeling» verdient. Bovendien vloeit zulks ook een beetje voort uit de door de auteur gevolgde methode : hij brengt een synthese van de huidige stand van het historisch onderzoek, en een groot deel van dat onderzoek — o.a. ook door de auteur zelf, in zijn vroegere publikaties — heeft juist betrekking op die bloeiperiode.

Toch heeft de schrijver ernaar gestreefd ook de latere eeuwen, die door sommige historici in het verleden zeer ten onrechte als doods en oninteressant werden beschouwd en derhalve geheel veronachtzaamd, te geven wat hun toekomt. Hierbij werd hij wel enigszins gehinderd door het feit dat het onderzoek betreffende de 16de, 17de en 18de eeuw te Brugge heel wat minder vergevorderd is dan dit over de voorgaande eeuwen.

Aan het doorvoeren van een eigen, uitgebreid bronnenonderzoek viel om verschillende redenen helemaal niet te denken. Niettemin weet hij duidelijk aan te tonen dat er in de Nieuwe Tijden, ondanks de economische moeilijkheden, allermindst sprake kan zijn van *Bruges-la-Morte*. De 19de eeuw (die ons in het boek toch wat stiefmoederlijk behandeld lijkt) daarentegen blijkt wél een dieptepunt te zijn geweest : een haast totale afwezigheid van industrie, en in bepaalde jaren tot meer dan 40 % van de bevolking steunbehoevend. De uitbouw van de nieuwe zeehaven bracht gunstiger vooruitzichten, die echter lang niet allemaal werkelijkheid werden.

Het laatste hoofdstuk betreft de periode na 1914, en is — noodgedwongen — anders opgevat dan de rest van het boek. Hier ontbreken historische studies vrijwel geheel, en ook de andere informatiebronnen (pers, officiële dokumenten, economische studies...) stellen de geschiedschrijver voor aanzienlijke moeilijkheden bij het verzamelen en de verwerking van de gegevens. De auteur heeft niettemin gepoogd een beeld te schetsen van de gebeurtenissen en evoluties sinds de eerste wereldoorlog. Daarbij heeft hij zelfs deels een beroep gedaan op eigen herinneringen : van de meeste evenementen was hij immers tijdgenoot of zelfs ooggetuige — net zoals de Brugse lezer dat, naargelang zijn of haar leeftijd, ook in meerdere of mindere mate is geweest. Een en ander brengt met zich mede dat dit gedeelte enigszins impressionistisch aandoet. Hierdoor onderscheidt het zich van de rest van het werk, waar met verve een geweldige belezenheid en een krachtig synthetisch vermogen worden tentoongespreid.

Dat *De geschiedenis van Brugge* op relatief korte tijd door één man

werd geschreven mag een indrukwekkende prestatie genoemd worden. Het moet een bepaald moeilijke opdracht geweest zijn om zo'n complexe en veelzijdige materie volledig, overzichtelijk én leesbaar te boek te stellen. Op elke bladzijde weer moet men bewondering opbrengen voor de wijze waarop de duizend-en-één elementen die de Brugse geschiedenis beïnvloedden en bepaalden, op heldere wijze in het betoog worden ingepast.

Nochtans heeft de auteur het zichzelf niet gemakkelijk gemaakt. Hij heeft zich niet beperkt tot de politieke, kerkelijke en kulturele geschiedenis, maar hij heeft ook ruim aandacht besteed aan het moeilijker te beschrijven sociaal-ekonomisch verleden van de stad, waarin ook de gewone Bruggeling met zijn alledaagse noden en vreugden voor het voetlicht van de historie kan treden.

Overall waar nodig, werden de gebeurtenissen bovendien in een bredere Vlaamse, Europese of nog ruimere context geplaatst: Brugge was immers geen eiland op zich, maar nam actief deel aan, en werd beïnvloed door politieke en ekonomische bewegingen die soms een mondiale omvang aannamen. Dit is een belangrijke kwaliteit van dit werk, die het met niet zoveel andere stadsgeschiedenissen deelt (al schijnt niet iedereen het met deze laatste appreciatie eens te zijn: geïnspireerd door een wel heel enge *esprit de clocher* zouden sommige Brugse lezers van oordeel zijn dat alles wat niet *stricto sensu* de geschiedenis van hun stad betreft, maar beter weggelaten had kunnen worden!).

Ook aan de illustraties werd bijzondere zorg besteed. Hoewel het uitdrukkelijk de bedoeling was, de tekst te laten primeren en er geen kijkboek van te maken, is de uitgave vrij rijkelijk bezaaid met illustratiemateriaal, dat met veel deskundigheid werd bijeengezocht en van onderschriften voorzien door L. Devliegheer en A. Vandewalle.

Tenslotte is er nog een punt, waar men onmogelijk omheen kan: namelijk de vergelijking tussen *De geschiedenis van Brugge* en A. Duclos' *Bruges, histoire et souvenirs* (Brugge, 1910), waarvan Van Houttes werk de opvolger heet te zijn. Prof. Van Houtte zelf schrijft in zijn inleiding, dat zijn boek slechts tot op zekere hoogte «een nieuwe Duclos» wil zijn (blz. 10). Duclos' werk was duidelijk beïnvloed door de tijdgeest (bijna exclusieve aandacht voor de middeleeuwen, zeer weinig sociaal-ekonomische geschiedenis) én door het feit dat de geleerde kanunnik ook samensteller van toeristische gidsboekjes was: zijn zeer uitvoerige (en nog steeds erg bruikbare) elfde hoofdstuk «Nos places et nos rues, monuments et trésors...» was feitelijk een bovenmaatse gids voor historisch geïnteresseerde wandelaars. Zo'n historisch en kunsthistorisch compendium van straten en huizen komt bij Van Houtte niet voor. Daarentegen vindt men er in de eerste plaats, uiteraard, de meest recente stand van het historisch onderzoek. Sinds het verschijnen van

Duclos' standaardwerk zijn ontelbare studies verschenen, ontdekkingen (voornamelijk op archeologisch gebied) gedaan en nieuwe inzichten gegroeid, die men allemaal in *De geschiedenis van Brugge* gesynthetiseerd vindt. Daarnaast heeft prof. Van Houtte, zoals gezegd, ruimschoots aandacht besteed aan de sociaal-ekonomische geschiedenis. Tenslotte heeft hij ook het allesoverheersende overwicht van de middeleeuwen wat teruggeschroefd, en de andere tijdvakken meer ruimte gegeven.

De vraag of Van Houttes werk Duclos nu helemaal overbodig heeft gemaakt is in feite niet ter zake doende. *Bruges, histoire et souvenirs* staat nog steeds boordevol waardevolle gegevens, met name in het reeds genoemde elfde hoofdstuk, die door prof. Van Houtte bewust niet werden hernomen, omdat ze niet pasten in het opzet van het nieuwe boek. Dus blijft Duclos een plaatsje verdienen op de plank van iedere Brugse historicus. Maar voor wat de eigenlijke stadsgeschiedenis van Brugge aangaat, hoeft voortaan niet meer naar het werk van Duclos teruggegrepen: thans beschikt de vorser over een nieuwe, briljant geschreven en up to date *Geschiedenis van Brugge*.

M. RYCKAERT

KRONIEK

PERSONALIA

In memoriam Dom Nicolas N. Huyghebaert O.S.B. — Op 24 november 1982 werd D. Huyghebaert ten grave gedragen. Hij zou op 22 december '82 zeventig jaar geworden zijn en een tweedelig Liber Amicorum ontvangen hebben.

Voor de monnik D. Nicolas kwam de dood vroeg maar niet onverwacht. Benediktus leert zijn monniken immers vertrouwd naar de dood toelven. De grondhouding in het monastieke leven is waakzaam, bedachtzaam uitzien naar de *saeculum futurum*.

Voor zijn talrijke vrienden, die van D. Nicolas meer ontvingen dan zij zelf aanreiken mochten, behield zijn uitvaart de klamme kilte van een onherstelbaar verlies. Zijn diepgaande kennis *in rebus medii aevi*, zijn grote historische feeling om gelijk welk onderwerp van gelijk welk decennium kritisch te benaderen, maakte hem tot een graag geraadpleegd en beluisterd wetenschapsmens. Toch was hij niet zomaar toegankelijk, zonder meer. Ook in de vriendschap is er een *probationis spatium*, een tijd van voorzichtig beproeven. Na die geduldige wachttijd kon D. Nicolas u entoesiast mee doen genieten van zijn historische opzoekingen. Hij kwam dan soms terecht in een lawine van anekdoten, en beschreef op erg spirituele wijze de *consuetudines* van gemeenschappen en personen uit heden en verleden. Hij gebruikte daarbij pittige uitdrukkingen die in geen enkel idiooticon te vinden zijn.

Hij was in feite een geduldig en vlijtig zoeker. De naamloosheid en de verstarring van het verleden kon hij weer levend en nabij brengen. In zijn grote archiefkamer van de Sint-Andriesabdij verrichtte hij zijn moeitevolle détailstudies. Hij schreef geen grote syntheses, zoals een David Knowles en een Wolfram vonder Steinen.

D. Nicolas beminde de gestrengheid van het eenzame werken. Hij waardeerde Benediktus' gruwel voor de *stultiloquia*, of de *verba vana*.

In het Benediktusjaar 1980 was hij een entoesiast medewerker vanaf het begin. Maar telkens er een medewerker bijkwam, telkens ook zonk zijn entoesiasme naar een gevreesd laagtepunt.

Sinds 20 november 1982 laat hij ons verweesd achter. Met Prof. E. Strubbe, A. Viaene, P. Declerck verdween andermaal een eminent historicus, die met milde bezonnenheid heden en verleden ondervragen kon en zichzelf ook bevragen liet. Als Kortrijkzaan — zoals Viaene — hield hij van Brugge. Zijn studie over het H. Bloed werd hem soms niet in dank afgenomen. Maar de eerlijke minnaar is de heerlijkste minnaar. Hij wist bijna alles van de Eeckhoutabdij en van Sint-Trudo, pelgrimeerde naar de Sint-Godelieveabdij eertijds te Gistel en nu binnen Brugge, kende het armarium van de Duinenheer Jan Crabbe, schreef talrijke bijdragen over zijn eigen abdij en haar abten, en verder over leproze-rijen en passantenhuizen in het Brugse.

Wat hij publiceerde in ons tijdschrift, vanaf 1947, hebben wij in onderstaande lijst samengebracht. Zijn laatste groot werk was de kritische uitgave van de *Vita Godeliph*, geschreven door Drogo van Sint-Winnoksbergen. Hij schreef niet enkel de inleiding, maar werkte ook hard mee aan de nederlandse vertaling; zijn grote kennis van het Middeleeuws Latijn liet hem toe alle moeilijke woorden en uitdrukkingen van de elfde-eeuwse hagiograaf om te buigen in een modern helder woord.

Artikels van Dom Huyghebaert in de Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis (A.S.E.B.)

1. *Le Sacramentaire de l'Abbé Manassès de Bergues-Saint-Winnoc*, in A.S.E.B., 84 (1947), blz. 40-51.
2. *Une lettre de Dom Corneille Heddebault, d'Ypres (1783)*, in A.S.E.B., 89 (1952), blz. 82-87.
3. *De abdij van Sint-Jansberg te Ieper en de monialen van Groot-Bijgaarden in de XVIIe eeuw*, in A.S.E.B., 90 (1953), blz. 77-83.
4. *De bibliotheek van de oude St.-Andriesabdij*, in A.S.E.B., 92 (1955), blz. 150-160.
5. *In memoriam P. Maurice De Meulemeester*, in A.S.E.B., 98 (1961), blz. 235-237.
6. *La carrière militaire de l'exégète brugeois Jean-Aloys van Steenkiste*, in A.S.E.B., 99 (1962), blz. 109-116.
7. *Iperius et la translation de la relique du Saint-Sang à Bruges*, in A.S.E.B., 100 (1963), blz. 110-187.
8. *Een valse oorkonde van graaf Boudewijn V voor de abdij Ename: de voorgedijregeling van 1064*, in A.S.E.B., 103 (1966), blz. 178-196.

9. *De Meier van Zwevezele in de «Miracula S. Winnoci»*, in A.S.E.B., 108 (1971), blz. 213-229.
10. *Quelques lettres de W.H. James Weale relatives à l'exposition des primitifs flamands de 1902*, in A.S.E.B., 115 (1978), blz. 187-206.
11. *In memoriam kan. Paul Declerck*, in A.S.E.B., 119 (1982), blz. 111-117.

Steenbrugge
St.-Pietersabdij

D. Anselm Hoste osb

ALGEMENE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Album amicorum Huyghebaert. — Op 5 februari 1983 had in de Sint-Pietersabdij te Steenbrugge een academische zitting plaats ter gelegenheid van de voorstelling van het tweedelige «Album amicorum Nicolas Huyghebaert O.S.B.» (= *Sacris Erudiri* 25-26, 1982-1983).

M. Coune, abt van de Sint-Andriesabdij waarvan ons betreurd be-
stuurslid N. Huyghebaert monnik was, leidde de bijeenkomst in.

Kanunnik R. Aubert, hoogleraar aan de U.C.L., bracht in herinnering hoe Dom Nicolas na de splitsing van de Leuvense universiteit in het vak Middeleeuwse Kerkgeschiedenis van de Theologische Fakulteit van de U.C.L. terechtgekomen is. (Zijn laatste cursus 1982-1983 behandelde de Kruistochten). Naast zijn belangstelling voor de Middeleeuwen, lieten de 19de en 20ste eeuw hem ook niet onverschillig, getuige o.a. zijn ongeveer voltooide uitgave van de briefwisseling van zijn stadsgenoot Mgr. F. de Neckere (1853-1903), rector van Sint-Juliaan-der-Vlamingen te Rome.

Kanunnik J.-M. De Smet, hoogleraar aan de K.U.L. sprak over Dom Nicolas' jeugd, over zijn verblijf te Leuven, zijn kontakten met de Bollandisten en met de Gentse (via prof. Eg. Strubbe) en Brugse historici. Hij noemde het Monasticon «een reuze bijdrage voor de geschiedenis van West-Vlaanderen». (Het Monasticon heeft, helaas, geen officiële provinciale of lokale erkenning gekregen).

Na een kort maar kernachtig slotwoord van A. Hoste, abt van de Sint-Pietersabdij, werd een exemplaar van het Album aangeboden aan een broer van N.H. die namens de familie een dankwoord uitsprak.

Naar aanleiding van deze academische zitting gaf de Sint-Pietersabdij een brochure «In memoriam Nicolas-N. Huyghebaert O.S.B.» (45 blz.) uit, waarin o.m. zijn bibliografie opgenomen is.

L.D.

Vlaamse pelgrimstochten. — Op 17 november 1982 stelde pastoor J. Geldhof in het stadhuis te Brugge de gebundelde studies over bedevaarten voor, die onze betreunde voorzitter A. Viaene eertijds voornamelijk in «zijn» tijdschrift *Biekorf* had gepubliceerd; deze bijdragen werden door de goede zorgen van L. Van Biervliet samengebracht en onder de titel *Vlaamse pelgrimstochten* door de Brugse Gidsenbond uitgegeven (XXIV + 280 + VIII blz.). In het boek is daarenboven een biografische schets van Viaene opgenomen (door L. Van Biervliet), evenals een inleiding van prof. dr. R. De Keyser over de bedevaartstudies van Viaene. Tenslotte is er een register op de bedevaartplaatsen en op de pelgrims.

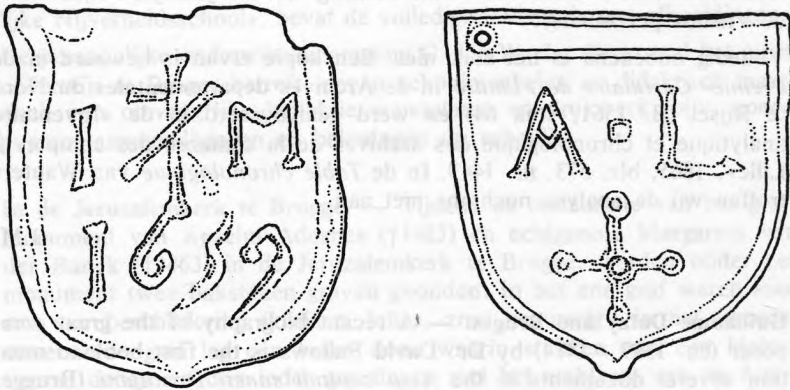
Uit dit nieuwe boek blijkt eens te meer de encyclopedische kennis van Viaene waardoor hij een boeiend beeld kon schetsen van de Vlaamse pelgrim op zijn lange devotie- of boetetocht naar bekende verre bedevaartplaatsen als Rome, Jeruzalem of Santiago de Compostella of naar kleinere nabijgelegen heiligdommen. Maar ook voor de cultuur-, godsdienst- en rechtsgeschiedenis bevatten deze opstellen een massa gegevens die nu op voorbeeldige wijze voor de vorsers toegankelijk geworden zijn.

Omtrent enige dak- of trotseerloodjes. — Onlangs vestigde P.P. Steyn in een uitgebreid artikel de aandacht op vrij ongewone loden plaatjes, die eertijds op daken of dakkapellen werden bevestigd¹. Deze schildvormige plaatjes waren niet als versiering aangebracht, maar hadden een specifieke functie: ze werden namelijk boven ontstane gaten vastgesoldeerd (eventueel ook op afvoerbuizen?).

Voor de dakwerkers of loodgieters was dit ook een unieke gelegenheid om hun werk te signeren, zoals blijkt uit de initialen die meermaals op de loodjes voorkomen. De vorm van deze trotseerloodjes is meestal deze van het wapenschild. Latere exemplaren zijn soms erg uitgewerkt en voorzien van voluten of fraaie ornamenten. Met behulp van een gieltang (cfr. een wafelijzer) werden ze geperst; in Deventer wordt nog zo'n instrument bewaard. Volgens de data werden deze trotseerloodjes hoofdzakelijk in de 17de en 18de eeuw vervaardigd, maar enige loodjes dateren nog uit de 19de eeuw². Het verdwijnen ervan in de 19de eeuw houdt ongetwijfeld verband met de wijze van dakbedekking. In tegenstelling tot leien of platte daktegels werden vanaf de 19de eeuw immers hoofdzakelijk gegolfde dakpannen in grote hoeveelheden gebruikt, waarbij deze loodjes niet meer noodzakelijk waren.

Volgens Steyn bestaat over het verspreidingsgebied van dakloodjes geen duidelijk beeld. Volgens zijn opzoeken — hij registreerde reeds ongeveer 800 exemplaren — blijken ze hoofdzakelijk uit N. Nederland herkomstig te zijn. Bij het inventariseren van het gigantische Gruuthusemu-

seum te Brugge, ontdekten wij in de grote reserves drie dergelijke loodjes, zodat de aanwezigheid en gebruik in België nu ook vaststaat.

Trotseerloodjes (op ware grootte) in het Gruuthusemuseum te Brugge.

Tot ons spijt is over de juiste herkomst niets geweten, en in het archief van de Dienst Stedelijke Musea is hierover niets opgetekend. Van deze drie loodjes zijn er twee identisch, en komen bijgevolg uit één en dezelfde gietvorm. Op dit plaatje komen een huismerk waarrond de initialen IM en het jaartal 1659 voor. Het tweede schildje is vermoedelijk van jongere datum, en draagt de initialen AL waarrond een kruisje. Wij hopen met deze korte melding de aandacht gevestigd te hebben op een klein intrigerend bouwonderdeel!

S. Vandenberghe

1. P.P. STEYN, Dakloodjes. Een verkenning naar hun verschijningsvorm, in *Bull. Kon. Ned. Oudh. Bond*, 80 (1981), blz. 245-249.

2. P.P. STEYN, *op. cit.*, vermeldt blz. 245, een exemplaar van ca. 1580 dat uit Haarlem afkomstig is.

PLAATSELIJKE GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

Oorkonde van gravin Margareta van Constantinopel, 1266. — Het «Bulletin d'Autographes à Prix Marqués», 130e jg., nr. 777 van februari 1983 uitgegeven door de «Maison Jacques, Etienne et Noël Charavay» te Parijs is gewijd aan «Lettres autographes et documents historiques». Op blz. 41 wordt onder nr. 39824 een oorkonde van Margareta van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen beschreven. Het stuk is gedateerd mei 1266 en is van belang voor de ontginningsbewe-

ging in de omgeving van Eeklo. Het betreft nl. de schenking van 4 bunder moergrond te Kaprijke, tussen Berghelin en de Waterganc gelegen. De schenking gebeurt ten voordele van het klooster der Cisterciënserinnen te Oost-Eeklo mits betaling van een jaarlijkse cijns van 6 d. Vlaams per bunder.

Volledig onbekend is het stuk niet. Een kopie ervan is bewaard in de *Premier Cartulaire de Flandre* in de Archives départementales du Nord te Rijsel (B. 1561, stuk 64) en werd geanalyseerd in de «Inventaire analytique et chronologique des archives de la chambre des comptes à Lille», 1865, blz. 573, nr. 1449. In de *Table chronologique* van Wauters troffen wij de analyse nochtans niet aan.

J.M.

Guillaume Dufay and Bruges. — A recent biography of the great composer (ca. 1399 - 1474) by Dr. David Fallows is the first book to mention several documents in the *Acta capituli sancti Donatiani* (Brugge, Archief van het Bisdom), which refer to Dufay. The composer was a canon of St.-Donaas from 1438 to 1446, although he usually resided at the cathedral of Cambrai (David Fallows, *Dufay*, London, Dent, 1982, 321 p. «The Master Musicians»).

Schenking Pickery aan het Stadsarchief te Brugge. — Onlangs werd een mooi geïllustreerd boek gepubliceerd onder de titel «Hendrik en Gustaaf Pickery, Brugse beeldhouwers». De auteur, Karel Pickery S.J. was daartoe als kleinzoon en zoon van de bekende kunstenaars bijzonder goed geplaatst.

Nu zijn gegevens geboekstaafd zijn, heeft de auteur thans zijn documentatiemateriaal aan het Stadsarchief geschonken. Het gaat om 18 omslagen, mappen en albums met foto's, krantenknipsels, schetsen en allerhande documenten, die voor een groot deel gebruikt werden voor het boek. Daarnaast zit er toch nog heel wat ongebruikt materiaal bij.

De schenking blijft dan ook een bijzondere waarde voor de kennis van de Brugse kunstenaars behouden. Volgens de wens van de schenker is de inzage vrij voor elke geïnteresseerde. Ook fotocopies kunnen verkregen worden of foto's gemaakt.

A.V.

Schenking historische onderwijskollektie aan het museum voor Volkskunde te Brugge. — De heer Gerard De Waele, ere-direkteur van de Stedelijke Nijverheidsschool te Brugge heeft zijn historische onderwijskollektie ge-

schonken aan het Stedelijk Museum voor Volkskunde. Reeds in 1975 zorgde hij er voor dat de prachtige kollektie didaktisch materiaal van de Nijverheidsschool in het Museum terecht kwam. Dit belangrijke fonds werd in 1979 trouwens tentoongesteld en de catalogus «125 jaar Stedelijke Nijverheidsschool», bevat de volledige inventaris met afbeeldingen.

De persoonlijke onderwijsverzameling G. De Waele, die vooral het lager onderwijs te Brugge betreft, omvat schoolmeubelen en didaktisch materiaal, een omvangrijke kollektie wandplaten en drukwerk (bijv. goede punten, aanmoedigingen en beloningen op school).

In de Jeruzalemkerk te Brugge. — Tijdens de restauratie van het grafmonument van Anselm Adornes (†1483) en echtgenote Margareta van der Banck (†1463) in de Jeruzalemkerk te Brugge, werden onder het monument twee bakstenen graven gevonden. In het ene graf waren sporen van beschildering (kruisen, lelies, zon) aanwezig; in het tweede, onversierde graf lag een loden doos waarin stukken van een kleiner ijzeren doosje en drie loden penningen met het embleem van de Adornes en het woord Jeruzalem (in verkorting). De loden doos heeft waarschijnlijk het hart van de in 1483 in Schotland vermoorde Anselm Adornes bevat.

Hof van Watervliet-Hof van Sint-Joris. — In de zomermaanden van 1982 kwamen belangrijke gegevens aan het licht i.v.m. de bouwgeschiedenis van het zg. Hof van Watervliet te Brugge, Oude Burg 27. Dit 15de-eeuwse herenhuis, dat zijn huidige benaming ontleent aan een 16de-eeuwse bewoner, de humanist Marc Laurin jr. (1525-1581), heer van Watervliet, wordt thans gerestaureerd in opdracht van het Brugse Christelijk Ziekenfonds, dat er een dienstencentrum voor socio-culturele activiteiten wil vestigen. Bij het weghalen van allerlei stuc- en plakwerk kwamen zowel op het gelijkvloers als op de verdieping verscheidene balksleutels te voorschijn, met het embleem en het wapen van de familie De Baenst en het alliantiewapen van het echtpaar Jan III de Baenst (†1486) Margareta de Fever (†1497). Daaruit blijkt dat Jan III de Baenst de bouwheer is van het zg. Hof van Watervliet. Jan III de Baenst speelde een belangrijke rol in het Bourgondische Brugge. Tot nu toe wist men alleen dat zijn woning, het zg. Hof van Sint-Joris zich in de Oude Burg bevond, op basis van de vermeldingen van het «Domus domini Georgii» in de kroniek van Rombout de Doppere, ed. Henri Dussart, *Fragments inédits*, Brugge, 1892, p. 70 en 71. Thans kan de benaming *Hof van Watervliet* vervangen worden door de meer originele naam *Hof van Sint-Joris*. Wij hopen later de geschiedenis van deze belangrijke Brugse herenwoning uitvoerig te behandelen.

N.G.

Sloping van de Sint-Andriesabdij. — Tijdens de zomer van 1982 werd het laatste bewaard gebleven gebouw van de oude Sint-Andriesabdij te Sint-Andries/Brugge — op de toren (1527-1538) van de abdijkerk na — «geruisloos» gesloopt, en dit met de goedkeuring van de verantwoordelijke besturen !

Onze betreurde vriend pater Nicolas Huyghebaert had ons reeds vroeger op het dreigende slopingsgevaar gewezen, maar wij hadden hem niet geloofd. De Stad Brugge zou na de schandelijke afbraak van o.m. de Hemelsdaleabdij enkele jaren geleden, zoiets toch niet meer toelaten ? De sloping van het abdijgebouw was dan ook reeds een heel eind gevorderd toen wij ervan hoorden en de toestand ter plaatse gingen bekijken.

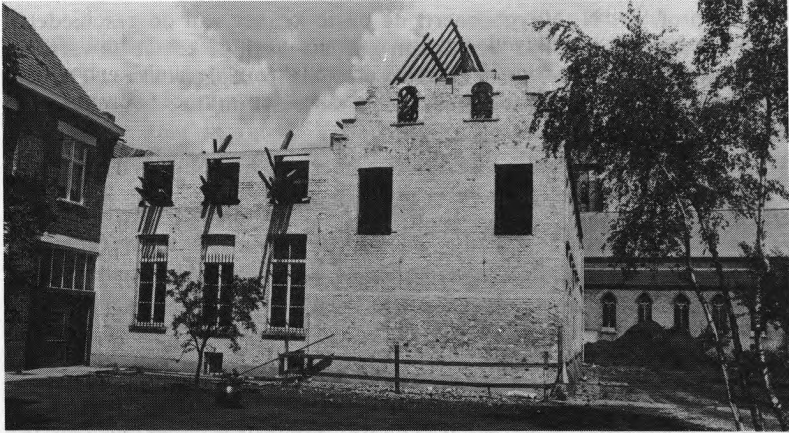
Het gesloopte gebouw stond zuidwaarts van de huidige Sint-Andrieskerk ; de gevel van het hoofdgebouw kwam in verlenging uit tussen het laatste en voorlaatste westvenster van de zuidbeuk van de kerk. Het hoofdgebouw was één verdieping hoog en vijf traveeën lang ; op de noordkant waren later (in de 19de eeuw ?) twee traveeën toegevoegd. Loodrecht op dit gebouw sloot achteraan een gelijkvloerse vleugel van drie traveeën aan, die later met één travee verhoogd geworden was.

Gewezen Benediktijnerabdij van Sint-Andries. Hoofdgebouw tijdens de sloping. Op de achtergrond de toren van de vroegere abdijkerk. 1982

In de voorgevel van het hoofdgebouw waren de ingang en de benedenvensters oorspronkelijk in korfboognissen met afgeschuinde zijanten geplaatst ; de kruisvensters waren in de loop van de 19de eeuw gewijzigd en van nieuwe ramen voorzien. Boven de vensters op de verdieping, die door een zwaardere, (18de eeuwse ?) segmentboog afgedekt waren, zagen we geen sporen van gedichte nissen. In de zijgevel waren

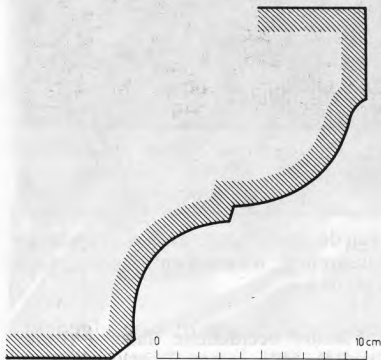

Achtergebouw en zijgevel van het hoofdgebouw.

1982

gelijkvloers geen vensters, maar wel op de verdieping ; deze twee vensters hadden ieder een ontlastingsboog van bakstenen strekken. In de geveltop die met trappen afgeboord was, zaten rondboogopeningen met «geblokte» boog. Het interieur vertoonde niets bijzonders meer : de met moer- en kinderbalken opgebouwde zolderingen waren bekleed met eenvoudig 18de-eeuws stucwerk. De kap was opgebouwd met spanten elk bestaande uit een schaargebint waarop een geschoorde nokstijl waartegen een horizontale balk die twee gordingen droeg.

In het onderkelderde achtergebouw zaten twee van de drie benedenvensters oorspronkelijk eveneens in korfboognissen ; het derde venster (naast het hoofdgebouw) was wellicht eerst later gemaakt of vergroot geworden. Binnen steunden de twee moerbalken op blauwstenen konsoles (fig.).

Profiel van
een 17de-eeuwse
blauwstenen konsole.

Volgens prof. dr. N. Huyghebaert, de beste kenner van de geschiedenis van de abdij, was het hier besproken gebouw destijds het abtswartier¹, waarschijnlijk door abt Jean Bourier (1598-1616) opgetrokken. De stijl van het gesloopte gebouw spreekt een datering uit het begin van de 17de eeuw niet tegen.

Luc Devliegher

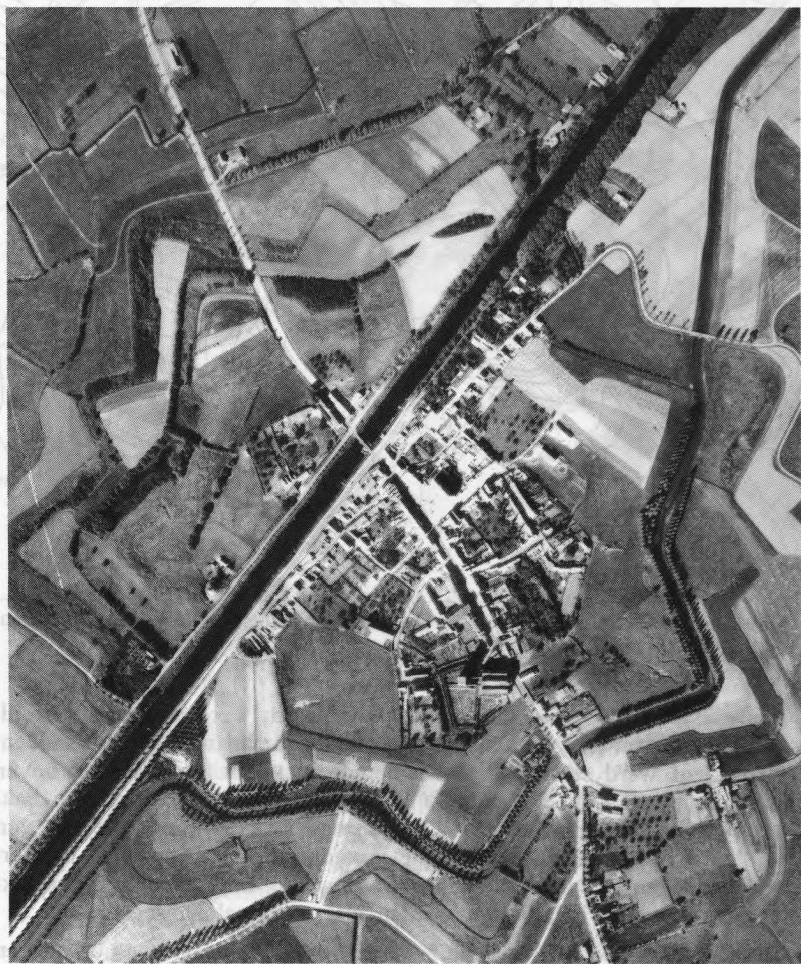
De Sint-Katarinakerk te Damme. — Van 19 november tot 8 december 1973 vond te Damme in de weide Sie. C, 249 een klein oriëntatieonderzoek plaats dat echter vroegtijdig moest beëindigd worden. Toch willen we hier, met het oog op eventueel later onderzoek, de bereikte resultaten meedelen.

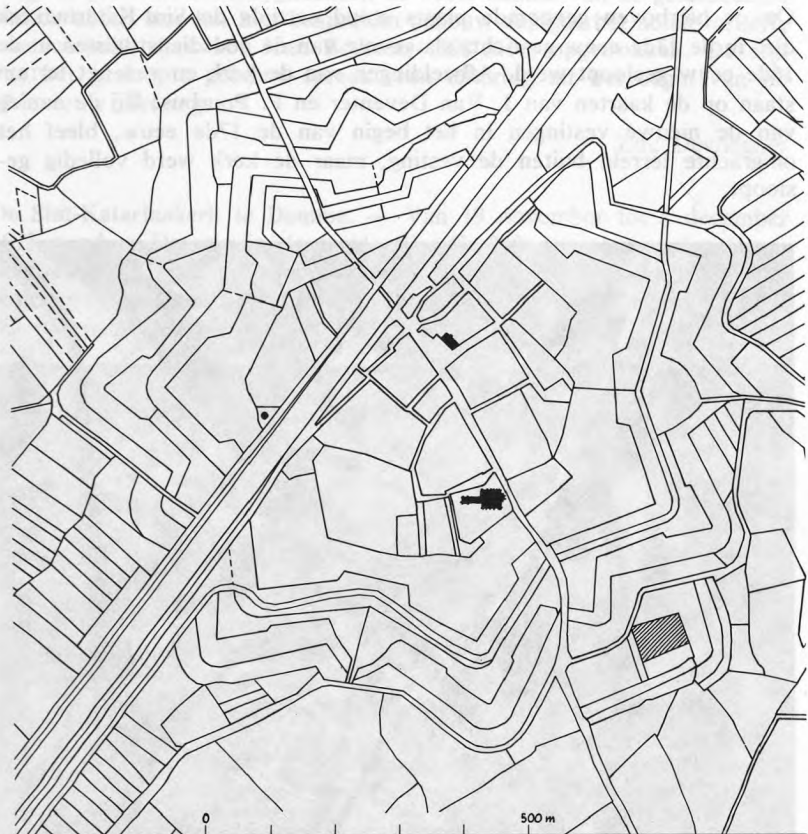
Plattegrond van Damme op P. Pourbus' kaart van de Wateringen van den Broucke en Moerkerke Zuid over Leie, 1574 (Brugge, Rijksarchief, Kaarten en Plannen, 628). Onderaan rechts is de Sint-Katarinakerk voorgesteld.

1. Monasticon Belge, III, Province de la Flandre occidentale, fasc. 1 (Luik, 1960), blz. 129.

Op de hierboven genoemde plaats stond eertijds de Sint-Katarinakerk die, in de 13de eeuw gesticht, als gevolg van de godsdiensttwisten in de 16de eeuw gesloopt werd. Afbeeldingen van de kerk en van het terrein staan op de kaarten van J. Van Deventer en P. Pourbus. Bij de aanleg van de nieuwe vestingen in het begin van de 17de eeuw, bleef het omgrachte terrein buiten de vesting, maar de kerk werd volledig gesloopt.

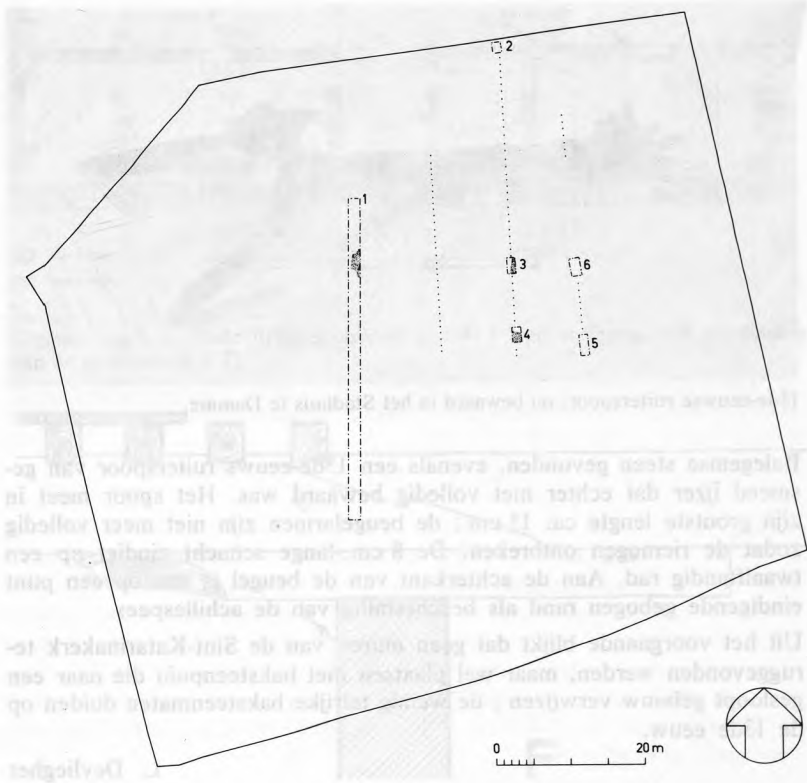
Luchtfoto van Damme, 1966 (Ministerie van Openbare Werken. Dienst voor Topografie en Fotogrammetrie).

Plan van Damme. Het gearceerd terrein onderaan rechts, duidt de plaats aan waar de Sint-Katarinakerk gestaan heeft.

Een eerste sleuf, 43 m. lang en 1,40 m. breed, werd in de noord-zuid-richting uitgezet met de bedoeling de kerk over haar breedte te snijden. Deze sleuf werd slechts over een lengte van 7 m. uitgegraven, op en naast de plaats van een put (3,60 m. lang) gevuld met afval van baksteen en mortel (vanaf -35 tot -170, daaronder vaste grond). De rest van de sleuf werd enkel onderzocht met grondboringen tot op -125. Er werden enkel een drietal dekstenen van een muur en fragmenten van daktegels gevonden ; afvalputten werden niet meer gelokaliseerd.

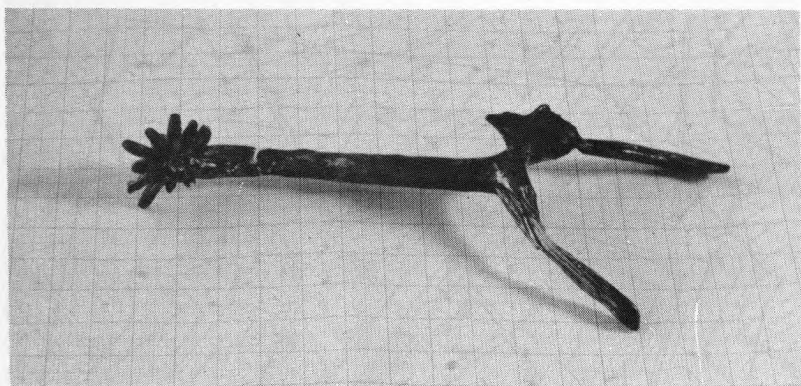
Op 10 m. oostwaarts van sleuf 1 werden over een lengte van 26 m. een reeks boringen (tot op -125) uitgevoerd die niets opleverden. 10 m. oostwaarts werden een nieuwe reeks boringen gedaan die op twee plaat-

Damme, Sectie C., 249 met aanduiding van de onderzoekingsleuven (1973).

sen (sleuf 3 en 4) puin situeerden. In sleuf 3 (2,20 x 1,10 m.) lag het puin van -40 tot -170 (= vaste grond); er werden twee volledige bakstenen gevonden (32 x 15,5 x 7 cm. en 28 x 13 x 6 cm.). In sleuf 4 (2 x 1,20 m.) kwamen helrode baksteenfragmenten te voorschijn (? x 13,5 x 6,5 cm.); het puin bevond zich op dezelfde diepte.

In het verlengde van de bestaande waterput, waar men enkele jaren geleden een bakstenen muur gevonden had, werd sleuf 2 (1,35 x 1,25 m.) gegraven die echter geen resultaat gaf. Op 8 m. noordwaarts voerden we een derde reeks boringen uit die op twee plaatsen puin situeerden; daar werden twee sleuven (5 en 6) gegraven. In put 6 (2,50 x 1,40 cm.) bevond zich baksteenpuin van -35 tot -135; lager aarde en turf. In put 5 (2,80 x 1,20 m.) was er steenafval van -20 tot -115; dieper was de aarde met turf vermengd. In de vulling werd een vensterfragment van

15de-eeuwse ruiterspoor, nu bewaard in het Stadhuis te Damme.

Balegemse steen gevonden, evenals een 15de-eeuws ruiterspoor van gesmeed ijzer dat echter niet volledig bewaard was. Het spoor meet in zijn grootste lengte ca. 15 cm.; de beugelarmen zijn niet meer volledig zodat de riemogen ontbreken. De 8 cm.-lange schacht eindigt op een twaalftangig rad. Aan de achterkant van de beugel is een op een punt eindigende gebogen rand als bescherming van de achillespees.

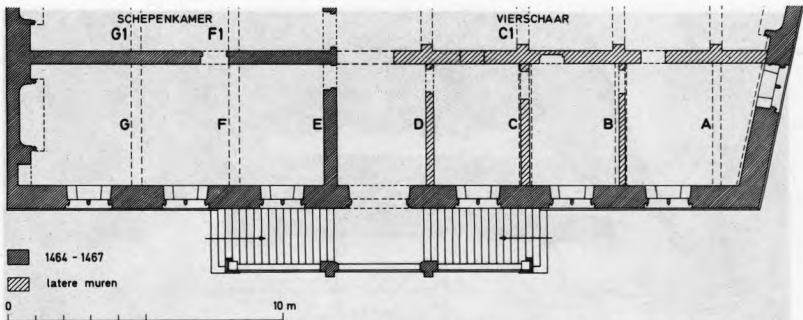
Uit het voorgaande blijkt dat geen muren van de Sint-Katarinakerk teruggevonden werden, maar wel plaatsen met baksteenpuin die naar een gesloopt gebouw verwijzen; de weinig talrijke baksteenmaten duiden op de 13de eeuw.

L. Devliegher

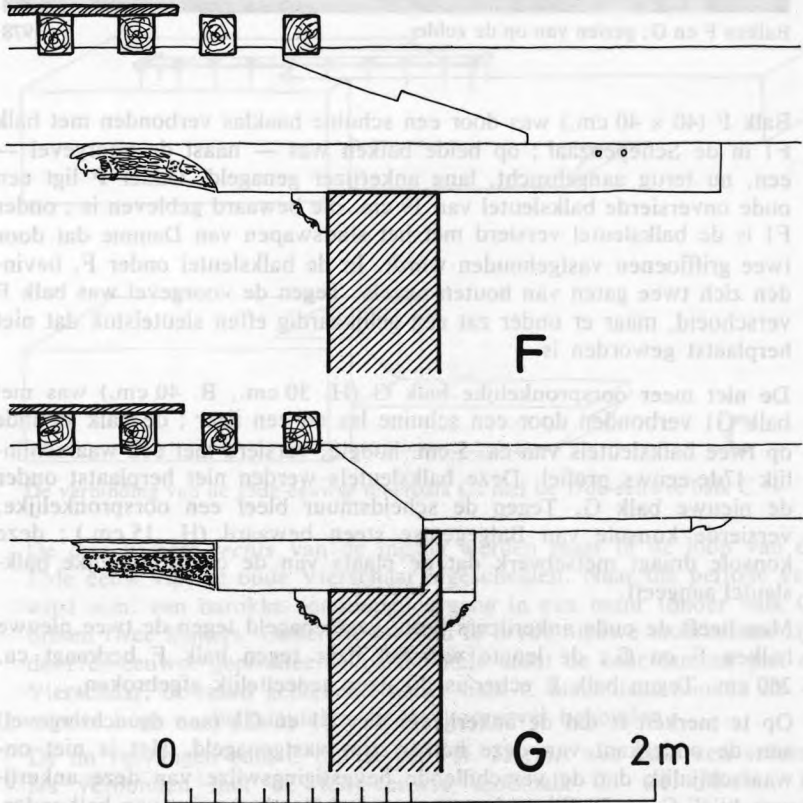
Aantekening over de restauratie van het stadhuis te Damme. — Een restauratie van een oud gebouw brengt dikwijls veranderingen met zich mede waardoor archeologische getuigen voor immer verloren gaan. Dit is des te meer te betreuren als de vroegere toestand onvoldoende gedocumenteerd is door aantekeningen, foto's of tekeningen.

Ook tijdens de recente restauratie (1978-1982) van het uit 1464-1467 daterende stadhuis te Damme hebben enkele onderdelen een ingrijpende wijziging ondergaan. Onze nota behandelt de zeven korte moerbalken A - G tussen de scheidsmuur en de voorgevel, die alle door nieuwe balken vervangen werden.

De kamer *links* van de ingang was van in het begin door een muur (met korfboogdoorgang) afgescheiden van de ernaast liggende Schepenzaal. Er waren twee moerbalken F en G, ondersteund door een ijzeren I-balk).

Damme, stadhuis. Gedeeltelijk grondplan van de bovenverdieping, met aanduiding van de moerbalken A-G.

Moerbalken F en G en — links, in de Schepenkamer — F1 en G1.

Balken F en G, gezien van op de zolder.

1978

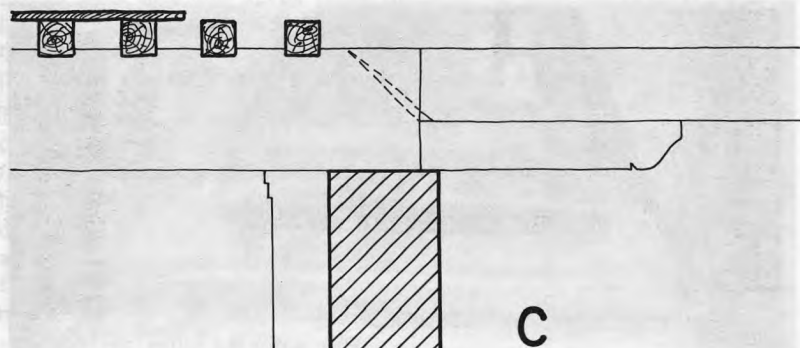
Balk F (40 x 40 cm.) was door een schuine haaklas verbonden met balk F1 in de Schepenzaal; op beide balken was — naast de voorgevel — een, nu terug aangebracht, lang ankerijzer genageld. Onder F ligt een oude onversierde balksleutel van 19 cm. die bewaard gebleven is; onder F1 is de balksleutel versierd met het stadswapen van Damme dat door twee griffioenen vastgehouden wordt. In de balksleutel onder F, bevinden zich twee gaten van houten nagels. Tegen de voorgevel was balk F verschoeid, maar er onder zat een gelijkaardig effen sleutelstuk dat niet herplaatst geworden is.

De niet meer oorspronkelijke balk G (H. 30 cm., B. 40 cm.) was met balk G1 verbonden door een schuine las en een ijzer; de balk steunde op twee balksleutels van ca. 5 cm. hoogte, versierd met een waarschijnlijk 17de-eeuws profiel. Deze balksleutels werden niet herplaatst onder de nieuwe balk G. Tegen de scheidsmuur bleef een oorspronkelijke, versierde konsole van Balgegemse steen bewaard (H. 15 cm.); deze konsole draagt metselwerk dat de plaats van de oorspronkelijke balksleutel aangeeft.

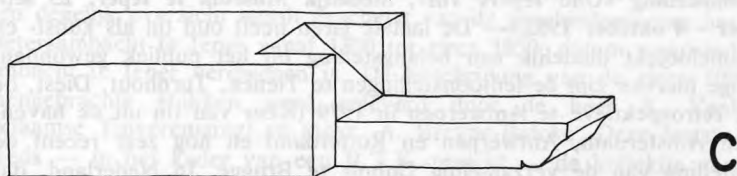
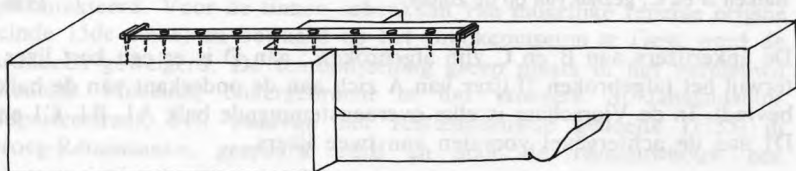
Men heeft de oude ankerijzers terug vastgenageld tegen de twee nieuwe balken F en G; de lengte van het ijzer tegen balk F bedraagt ca. 260 cm. Tegen balk E echer is dit ijzer gedeeltelijk afgebroken.

Op te merken is dat de ankerijzers van F1 en G1 (aan de achtergevel) aan de onderkant van deze balken zijn vastgenageld. Het is niet onwaarschijnlijk dat de verschillende bevestigingswijze van deze ankerijzers bij F-G en F1-G1, ook op een verschillende manier van balkondersteuning wijst.

Balk C en balk C1 (links, in de Vierschaar).

De verbinding van de 15de-eeuwse moerbalk C1 met de 17de-eeuwse balk C.

De drie kamers *rechts* van de ingang werden maar in de loop van de 17de eeuw van de oude Vierschaar afgescheiden. Naar die periode verwijst o.m. een barokke rondboogdoorgang in een muur (onder balk C) tussen twee kamers. Onder de meestal te brede nieuwe moerbalken zijn de 17de-eeuwse geprofileerde balksleutels naast de scheidsmuur met de Vierschaar, bewaard gebleven; onder balk C bleef daarenboven de — minder hoge — balksleutel naast de voorgevel behouden.

De nu vervangen balk C (H. 30 cm., B. 25 cm.) was door een schuine las verbonden met de 15de-eeuwse moerbalk C1 (H. 50 cm., B. 45 cm.); daarenboven was op de bovenkant van de twee balken een zwaar ijzer vastgenageld als verbinding tussen de twee balken.

Balken B en C, gezien van op de zolder.

1978

De ankerijzers aan B en C zijn afgebroken ; aan D is er een kort ijzer, terwijl het (afgebroken ?) ijzer van A zich aan de onderkant van de balk bevindt. In de Vierschaar is elke overeenstemmende balk A1, B1, C1 en D1 aan de achtergevel voorzien van twee ijzers.

L. Devliegher

Tentoonstelling «Oud Iepers Tin», Stedelijk Museum te Ieper, 25 september - 4 oktober 1982. — De laatste jaren heeft oud tin als kunst- en verzamelobject duidelijk aan belangstelling bij het publiek gewonnen. Getuige hiervan zijn de tentoonstellingen te Tienen, Turnhout, Diest, de grote retrospectieve te Antwerpen in 1979 (Keur van tin uit de havensteden Amsterdam, Antwerpen en Rotterdam) en nog zeer recent de voorstelling van de verzameling Dubois te Brugge. In Nederland, dat nog steeds op vele gebieden Vlaanderen voorafgaat, is deze interesse reeds gekristalliseerd in het magistrale werk van B. Dubbe (Tin en tinnegeters in Nederland, 1965¹, 1978²).

De Ieperse tentoonstelling was een samenwerking tussen het O.C.M.W.-Ieper, de stad Ieper en de Vlaamse Tinvereniging. Deze vereniging werd enkele jaren geleden gesticht en wordt momenteel gepresideerd door de heer R. Donckerwolcke, prokureur des Konings te Ieper. De heer Donckerwolcke was in contact gekomen met de belangwekkende kollektie oud tin uit de verzamelingen van het O.C.M.W.-Ieper (meer dan 100 stukken) en hij vond het ogenblik gunstig om er een tentoonstelling aan te wijden te meer daar het Iepers tin in vakkringen een nog onbekende grootheid was. Het O.C.M.W.-Ieper o.l.v. van de kunstminnende voorzitter jhr de Cock, was onmiddellijk geïnteresseerd in het voorstel,

gezien deze instelling reeds enige tijd met de gedachte speelde om een permanente tinkamer in te richten. De opportuniteit van een dergelijke tentoonstelling lag voor de hand : de publieke belangstelling voor de produkten van dit onbekende kunstambacht kon getest worden.

Tijdens de opening van de tentoonstelling zou de konservator dan ook een lans breken voor de inrichting van een dergelijke kamer. De tentoongestelde stukken omvatten 61 voorwerpen uit de verzamelingen van het O.C.M.W.-Ieper, meestal platte stukken (borden en schotels) met daarnaast een paar papkommen en maatbekers. Deze kollektie werd aangevuld met een 32-tal voorwerpen, meestal vormstukken (koffie-, thee- en chokoladekannen, maatbekers en versierde schotels) uit privaat bezit. Hiermede werd een tijdsruimte bestreken lopend van het einde van de 17de eeuw tot circa 1850.

De tentoonstelling had dus geen exhaustief karakter : andere openbare verzamelingen zoals de Koninklijke Musea te Brussel werden niet gekontakteerd. Voor de tinnen schenkan van mogelijke Ieperse origine (einde 15de eeuw) en bewaard op het Bijlokemuseum te Gent werd de bruikleen geweigerd. De tentoonstelling greep plaats in het vernieuwd Stedelijk Museum, ondergebracht in het vroegere St.-Jansgodshuis (Ieperleestraat, 31), waarvan het zestiende eeuwse gedeelte (1555) in vroeg-Renaissance, gespaard werd en door de vernieuwbouw een nieuwe zinnige bestemming kreeg.

De katalogus (200 fr.), die deze tentoonstelling vergezelde, begint met een uitgebreide inleiding van de hand van konservator O. Mus, waarin een degelijk overzicht wordt geschetst van de geschiedenis van het tingetersambacht te Ieper vanaf 1300 tot circa 1850, datum waarrond het ambacht te Ieper verdwenen is. De beschrijving van de circa 100 samengeleverde stukken werd geleverd door de heer A. Vanhove (Vlaamse Tinvereniging) en mevr. A. Breyne-Bulcke. Deze laatste had reeds — in het kader van een B.T.K.-projekt — de kollektie van het O.C.M.W.-Ieper geïnventariseerd. Bij het beschrijvend gedeelte zouden we graag een viertal bedenkingen maken : de tinmerken zijn te summier beschreven ; wel wordt een deel van deze merken op het einde van de katalogus fotografisch weergegeven, maar een expliciete beschrijving bij ieder stuk zou logischer geweest zijn. Er wordt geen bewaarplaats van de stukken opgegeven, zodat ze voor verder onderzoek moeilijk toegankelijk zijn. De katalogus zou overzichtelijker geweest zijn, had men de verschillende soorten gegroepeerd. Tenslotte is het gebruikte reprografische procédé (fotokopie) geen ideale manier om fotografische reprodukties weer te geven ; foto's van tinvoorwerpen en tinmerken komen niet steeds tot hun recht.

Al met al, een belangrijke bijdrage van een onbekend Iepers kunstambacht, dat navolging verdient te Brugge en Kortrijk, twee andere

belangrijke Westvlaamse tinctura. Dit zou de mogelijkheid scheppen om een typologie van de produkten van deze Westvlaamse kunstnijverheid te maken en vergelijkingen te treffen met de Noordfranse produkten, waarmede talrijke raakpunten moeten bestaan.

O. Mus

Gids voor Kortrijk. — Van de hand van B. Dewilde en J.-P. Vierstraete verscheen in 1982 een uitvoerige gids voor Groot-Kortrijk. Deze gids bevat een schat aan wetenswaardigheden naast tientallen illustraties waaronder vele van verdwenen gebouwen. Daaruit blijkt eens te meer hoeveel in Kortrijk tijdens de laatste decennia verloren gegaan is. Dat in het boek het wezenlijke en het bijkomstige — althans voor een toeristische stadsgids — soms onpraktisch door elkaar vermengd zijn, zullen we maar wijten aan het enthousiasme van de auteurs !

In het eerste hoofdstuk wordt de geschiedenis van de stad geschetst. Een plattegrond met de situering van de Romeinse vondsten in Kortrijk ware leerrijk geweest, evenals een kaart met de verschillende fazen van de stadsontwikkeling. Terloops mag er hier wel op gewezen worden dat in Kortrijk dringend aan systematische stadsarcheologie zou moeten gedaan worden. Van de Romeinse en Vroeg-Middeleeuwse stad is inderdaad nog maar weinig bekend ; het onderzoek gebeurt daarenboven door verschillende personen en verenigingen die naast, en soms tegen elkaar werken.

De eerste (9de-eeuwse ?) versterking van de stad heeft de auteurs heel wat parten gespeeld (zie tegenstrijdigheden op blz. 13, 103, 168). Eenvoudiger, en juister, is het te schrijven dat we over die oudste versterking(en) tot op heden niets met zekerheid weten.

In het tweede hoofdstuk worden de voornaamste monumenten uitvoerig beschreven. In de beschrijving van de O.-L.-Vrouwekerk zijn enkele fouten geslopen, o.a. wat betreft vermeende romaanse elementen (blz. 58). Een wonderlijke fout staat op blz. 70 waar na de beschrijving van de door Michel Martens in 1969 vervaardigde glasramen in de Gravenkapel, te lezen staat «Al deze portretten werden gerestaureerd [...] in 1974». Bedoeld is natuurlijk de restauratie van de geschilderde gravenportretten in de nissen van Gravenkapel, die overigens toch wel een beschrijving verdiend hadden.

De Sint-Maartenskerk is wel een hallekerk, wat de auteurs betwijfelen (blz. 72). De acht 15de-eeuwse konsoles (en niet : korbelen) in de doopkapel zijn versierd met beeldhouwwerk dat voorstelt de *Zeven Sakramenten* en Sint-Martinus die zijn mantel weggeeft (blz. 80).

In het derde hoofdstuk worden vijf wandelingen door het oude Kortrijk uitgestippeld, waarbij de auteurs de kans krijgen hun grote kennis van de stad te tonen. De blz. 127-131 over het stadhuis zouden beter verwerkt worden in de beschrijving van het stadhuis op blz. 33-44. Op de kaart op blz. 164-165 wordt de Sint-Andriestoren verkeerdelijk de Artillerietoren genoemd.

In het vierde hoofdstuk worden enkele tochten in Groot-Kortrijk beschreven, met daarnaast nog telkens een wandeling in ieder van de deelgemeenten Aalbeke, Bissegem, Heule, Kooigem, Marke en Rollegem.

Uit al het voorgaande blijkt wel dat de Kortrijkzananen met deze gids hun stad op een bevattelijke wijze kunnen ontdekken. De enkele kritische opmerkingen, die een volgende uitgave kunnen ten goede komen, zijn een bewijs voor de waarderende belangstelling waarmee we het boek doorgenomen hebben.

L. Devliegheer

Brouwersmonument te Watou. — Op 29 augustus 1982 werd te Watou, een dorp met twee marktpleinen en twee brouwerijen, een koperen standbeeld «De Brouwer» (werk van A. Vandroemme) onthuld. Aan de achterzijde beelden een man en een vrouw het traditionele hopplukken uit.

**GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS
SOCIETE D'EMULATION
TE BRUGGE**

Sekretariaat en redactie : p.a. Rijksarchief, Academiestraat 14, 8000 Brugge.
Postrekening : Genootschap voor Geschiedenis, Brugge 000-0107939-75
Jaarlijkse lidmaatschapsbijdrage : 400 F.

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de Provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden.

Om lid van het Genootschap te worden, wende men zich tot het Bestuur (p.a. Rijksarchief, Academiestraat 14, 8000 Brugge) met opgave van naam, beroep en adres. Het lidmaatschap verplicht tot betaling van de jaarlijkse contributie (400,-fr.) en geeft recht op de toezending van de «Handelingen». Bovendien wordt aan de leden een korting van 20% verleend op de prijs van de «Handelingen» die vóór hun toetreding tot het Genootschap zijn verschenen en op de afzonderlijke uitgaven.

BESTUUR : B. Janssens de Bisthoven (voorzitter), J. Marechal (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris), J. Mertens (redactie-secretaris), A. Vandewalle (penningmeester), M. Cloet, D. Dalle, L. Devliegheer, A. Janssens de Bisthoven, O. Mus, M. Ryckaert, A. Schouteet, L. Valcke, C. Vandenberghe, W. Vanderpypen, R. Van Eenoo.

Druk : Grafisch Bedrijf Schoonbaert - 8200 Brugge 2

ISSN - 0770 - 0822